

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО–НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ, ІННОВАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ТА МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОБЛІКОВО–ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА ТА СУСПІЛЬНИХ НАУК

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ:

Курс лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПІ
«Економіка та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями)»
спеціальності С1 «Економіка» денної форми здобуття вищої освіти

МИКОЛАЇВ

2026

УДК 330.8

I-90

Друкується за рішенням науково–методичної комісії обліково–фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 8 від «20» квітня 2026 р.

Укладачі:

Конопляник Д. О. – асистент кафедри українознавства та суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Потривасва Н. В. – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету

Зінченко А.І. – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

I-90 **Історія** економіки та економічної думки: курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Економіка та міжнародні економічні відносини (за спеціалізаціями)» спеціальності С1 «Економіка» денної форми здобуття вищої освіти / уклад. Д. О. Конопляник. Миколаїв : МНАУ, 2026. 132 с.

УДК 330.8

© Миколаївський національний аграрний університет, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Змістовий модуль 1. Господарство та економічна думка .. Стародавнього світу і періоду Середньовіччя	5
Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки.....	5
Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій.....	9
Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).....	15
Тема 4. Господарство та економічна думка суспільства Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.).....	26
Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.).....	37
Змістовий модуль 2. Господарський розвиток та економічна думка країн Європейської цивілізації в період становлення та розвитку ринкової економіки	47
Тема 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)	47
Тема 7. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)	63
Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).....	78
Змістовий модуль 3. Розвиток господарства та економічної науки у XX – на початку XXI ст.	89
Тема 9. Господарство та економічна думка в період державно–монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.).....	89
Тема 10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково–технічної революції (друга половина XX ст.)	97
Тема 11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно–технологічної революції (кінець XX – початок XXI ст.).....	104
Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.....	115
Тема 13. Формування засад ринкового господарства в Україні (90 – ті роки XX ст. – початок XXI ст.).....	124
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	130

ПЕРЕДМОВА

Курс «Історія економіки та економічної думки» складається з двох економічних дисциплін: історії економіки та історії економічної думки.

Історія економіки вивчає процес виникнення та розвитку світової економіки в історичному аспекті. Економічна історія дуже повчальна. Вона є ілюстрацією, критикою і обґрунтуванням економічних теорій та концепцій і дає можливість перевірити їх істинність за допомогою історичного матеріалу. Предметом вивчення історії економіки є господарство в історичному розвитку, економіка країн світу і сукупність різноманітних форм його прояву на кожному конкретному історичному етапі.

Оволодіння економічною теорією потребує знання магістрального шляху розвитку економічної думки. Історія економічної думки розкриває процес виникнення економічних категорій, концепцій, теорій, показує їх спадкоємність і безперервність процесу. Вивчення історії економічної думки необхідне і для розуміння тенденцій розвитку сучасних економічних теорій.

Економічні проблеми торкаються нас усіх. Ніхто не лишається байдужим до таких категорій, як заробітна плата, податки, безробіття, інфляція тощо. І якщо економічно неосвічені люди сприймають ці категорії інтуїтивно, то професіонали мають не тільки розуміти їхню суть, а й знати історію виникнення й розвитку з тим, щоб впливати на економічну політику сьогодення.

Опанування тем дисципліни «Історія економіки та економічної думки» має важливе значення для засвоєння культури економічного мислення, творчого сприйняття й використання знань з економічної теорії, дозволяє сформувати визначену систему компетентностей та досягти очікуваних результатів навчання.

Змістовий модуль 1. Господарство та економічна думка Стародавнього світу і періоду Середньовіччя

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки

План

1. Предмет історії економіки та економічної думки.
2. Мета і функції.
3. Методи дослідження.
4. Періодизація та структура.

1. Предмет історії економіки та економічної думки

Історія економіки та економічної думки виникла як самостійна наука в середині XIX ст., виділилася з політичної економії. До цього це були окремі історико-галузеві описи і дослідження (історія фінансів, торгівлі, сільського господарства, ремесла, цін, податків). Її зародження припадає на XVI ст. («Трактат про аса» Гільйома Боде (1514 р.). Започатковували науку англійці А. Тойнбі, Т. Роджерс, німці К. Бюхер, М. Вебер, українці М. Ковалевський, Д. Багалій, росіяни П. Виноградов, В. Воронцов. В 1895 р. при Лондонському університеті була створена школа економіки і політології, яка отримала статус університетського структурного підрозділу. У її навчальні плани була введена історія економіки.

Ця наука перебуває на стику трьох напрямів дослідження розвитку людського суспільства – історії, економічної історії і економіки. В ній виділяють: 1) економічну історію розвитку різних країн, регіонів, 2) історію національної економіки; 3) історію економічної думки.

Для економічної історії об'єктами вивчення будуть економічні причини і наслідки окремих історичних подій, економічна політика держав. Для історії народного господарства об'єктами є еволюція способів виобництва, історія господарських механізмів, історія галузей господарства, історія окремих економічних процесів (урбанізація, кооперування), історія економічних інститутів (податки, ціни, фінанси). Для історії економічної думки – історія економічної теорії, історія економічного аналізу. Отже, **предметом вивчення** є економічне життя країн світу в історичному розвитку, особливості його змін, його зв'язок з різними сторонами суспільного життя, а також вивчення історичного процесу виникнення і розвитку економічних ідей, течій, шкіл, поглядів формування і розвитку економічної науки на різних ступенях розвитку суспільства як особливої системи знань.

Вивчаючи конкретні аспекти економіки, ця дисципліна допомагає краще зрозуміти сучасні господарські проблеми, прогнозувати їхнє наукове вирішення. Політичні форми, ідеологічні явища у суспільстві, виникаючи на ґрунті, підготовленому розвитком господарської діяльності людей, впливають на економічні процеси, прискорюючи чи сповільнюючи їх. Історія економіки на фактичному матеріалі переконує, що технологічна сфера, господарські механізми і людський фактор, усі підсистеми економіки тісно пов'язані між собою, взаємодіють, доповнюють одна одну.

Важливим напрямом історико–економічного аналізу є концепція розвитку галузей господарства, його інституцій і категорій. Особливе значення ця дисципліна має для виявлення і узагальнення тенденцій економічного розвитку на перспективу. Тільки врахувавши своєрідність динаміки зростання економічних циклів, тривалих тенденцій у розвитку науково–технічного прогресу, умов праці, політиці, можна всебічно осмислити конкретні проблеми господарського розвитку провідних країн світу в певні періоди.

2. Мета і функції

Мета історії економіки та економічної думки:

- 1) забезпечити системне вивчення питань світового економічного процесу на різних етапах історії;
- 2) оцінювати соціально–економічні процеси і явища;
- 3) з'ясування закономірностей, етапів, трансформації економічних змін та їх вплив на історичний процес людської цивілізації;
- 4) вивчення і осмислення етапів і напрямків розвитку економічної думки;
- 5) систематизування економічних знань, 6) ознайомлення з концепціями визнаних економістів світу.

Найважливішими функціями є:

- прагматична (узагальнення і засвоєння досвіду господарського розвитку, врахування еволюції економічної науки);
- ціннісна (оцінка засобів і результатів різноманітних перетворень), культурні (збереження спадковості в господарській практиці, знайомство з альтернативними моделями розвитку);
- фундаментальна (аналіз і обробка різноманітної економічної інформації, аналіз економічних ситуацій з позиції різних наукових концепцій);
- світоглядна (формування логіки і стилю економічного мислення, оцінка економічних ідей і поглядів в залежності до їх приналежності до шкіл і напрямів), виховні (виховання та розвиток економічного мислення).

3. Методи дослідження

Щодо методико–методологічних засад аналізу історії економіки та економічної думки, то у науковій літературі виділяють такі **методи**: 1) історичний, або хронологічний, і 2) логічний. Історичний підхід передбачає розгляд процесів, теорій у порядку їхнього виникнення та формування. Він дає змогу проаналізувати сукупність подій, ідей на певному етапі суспільного розвитку й дальшу еволюцію цих ідей. Такий підхід може поєднуватися з аналізом соціально–економічних умов, що в них формувалися ці погляди та ідеї.

Логічний метод ґрунтується на дослідженні еволюції подій чи теорій, без достатнього врахування їхнього зв'язку з іншими теоріями та з історичними умовами. У такому разі досліджуються самі тільки теорії, концепції, логіка їхнього розвитку. Досить часто обидва методи поєднують.

Порівняльно–історичний метод дозволяє зіставити різні процеси, що відбувалися в різних країнах на певних етапах розвитку. Мотиваційний, або класовий, метод, коли економічний аналіз підпорядковується економічній

мотивації. Визначаються класи, які ведуть боротьбу за відповідну частку кінцевого продукту, а відтак – класова позиція теоретиків, ідеологів того чи того класу. Цей метод використовував К. Маркс і його послідовники.

Територіальний метод, що передбачає дослідження історії економіки та економічної думки в певних країнах. Метод класифікацій дозволяє виявити спільне і відмінне в подіях та ідеях. Системний – сприяє усвідомленню економічної науки як цілісного системного процесу у всій різноманітності його внутр. і зовн. зв'язків, структурних елементів та рівнів. Метод наукової абстракції вивчає реальні економічні процеси шляхом відокремлення основних та найважливіших (абстрагованих) ознак певного явища.

Кожний метод має свої переваги і недоліки. Застосовується той чи той метод залежно від того, які завдання ставить перед собою дослідник. Може використовуватись поєднання різних методів, особливо у разі навчальних, а не безпосередньо наукових завдань.

4. Періодизація та структура

З проблемою методико–методологічних засад дослідження й викладу матеріалу безпосередньо зв'язане питання періодизації історії економіки та економічної думки та визначення пріоритетів, що підлягають аналізу.

З часу виникнення історії економіки як науки були різні спроби її періодизації. Російський історик–економіст Л. Мечников в основу періодизації поклав географічний фактор, зокрема водні шляхи сполучення. Німецький економіст Б. Гільдебранд застосував для цього історію грошей. Американець Є.Гентінгтон такою вважав клімат, англієць А. Тойнбі – культуру, релігію.

У 60–х роках ХХ ст. популярними стали теорії «індустріального суспільства» (Р. Арона) і «стадій економічного розвитку» (У. Ростоу, Б. Гільдебранд). Ці теорії дістали розвиток у теорії про постіндустріальне суспільство (Д. Белл, Г. Кан, З. Бжезінський (США), А. Турен (Франція). В основу поділу всесвітньої історії на доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільство покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці. У концепції «постіндустріального суспільства» стверджується, що належно від рівня техніки в суспільстві послідовно переважає «первинна» сфера економічної діяльності (сільське господарство), «вторинна» (промисловість), а тепер воно вступає в «третинну» (сфера послуг), де провідна роль належить науці й освіті. Кожній з цих стадій властиві специфічні форми соціальної організації (церква і армія – в аграрному суспільстві, корпорація – в індустріальному, університети – в постіндустріальному). Важлива роль відводиться також певним станам священників і феодалів, бізнесменів, вчених і фахівців.

Важливим для періодизації є формаційний підхід. Формація – історично визначений ступінь в розвитку людського суспільства, який характеризується певною єдністю продуктивних сил, виробничих відносин (рабовласництво, феодалізм, капіталізм, соціалізм).

Для періодизації історії економіки Б. Лановик обрав схему, яка відповідає розвитку її науки і техніки, а саме: 1) господарство первісної доби стародавніх цивілізацій (з найдавніших часів — до IV ст. н. е.), 2) господарство доби

Середньовіччя, 3) господарство індустріальної та постіндустріальної епох (XVI ст. – до наших днів).

Застосовують і п'ятиступінчасту модель Ф. Ліста (стадії дикості, пастушача, землеробська, землеробсько–мануфактурна, землеробсько–мануфактурно–комерційна). Треступінчаста модель з поділом епох за середньою довжиною шляху товару від виробника до продавця: 1) «природне», або натуральне, господарство (з найдавніших часів до середини XIII ст.), середня довжина шляху – більше миль, 2) «грошове», або міське, господарство (до кінця XVIII ст.) з довжиною шляху від декількох миль до кілька десятків миль; 3) «кредитне», або народне, господарство, починаючи з XIX ст., з відстаннями в сотні й тисячі миль.

Для періодизація історії економічної думки застосовують специфічний підхід:

1. Докласичний етап (IV тис. до н.е.–XVII ст. н.е.).

2. Класичний етап (XVII–XIX ст.).

3. Неокласичний етап (XIX–I пол. XX ст.).

4. Посткласичний етап. Сучасний розвиток економічної думки.

Я. Ядгаров пропонує поділити історію економічної думки (економічних учень) на три етапи: 1) економічні вчення доби доринкової економіки, 2) економічні вчення доби нерегульованої ринкової економіки, 3) економічні вчення доби регульованої (соціальне орієнтованої) ринкової економіки.

Сьогодні загальноприйнятою є наступна періодизація історії: стародавня історія (100 тис. р. тому–V ст. н.е.), середні віки (V–XV ст.), новий час (XVI–поч. XX ст.), новітні часи (1914 р. – до наших днів).

Отже, запропонуємо таку періодизацію та структуру історії економіки та економічної думки:

1. Господарство первісного суспільства та ранніх цивілізацій (від появи людини до IX ст. до н.е.).

2. Період формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст.).

3. Середньовіччя (V – XV ст.).

4. Формування ринкової економіки (XVI – I пол. XVII ст.).

5. Розвиток ринкового господарства (II пол. XVII – поч. XX ст.).

6. Державно–монополістичний розвиток (I пол. XX ст.).

7. Господарство під впливом науково–технічної революції (II пол. XX ст.).

8. Етап інформаційно–технологічної революції (кін. XX – поч. XXI ст.).

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Перелічіть фактори, що зумовили появу дисципліни «Історія економіки та економічної думки».

2. Визначіть предмет історії економіки та економічної думки.

3. Мета і функції дисципліни.

4. Назвіть методи дослідження історії економіки та економічної думки.

5. Які є підходи до періодизації дисципліни?

Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

План

1. Господарський розвиток первісного суспільства.
2. Економічний розвиток Стародавнього Сходу.
3. Економічна думка Стародавнього Сходу.

1. Господарський розвиток первісного суспільства.

Первісна доба була найтривалішою в історії людства. Людина з'явилася в теплих сприятливих умовах Євразії та Африки понад 3 млн років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі IV – III тис. до н. е. стародавніх цивілізацій.

Первісне суспільство поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), енеоліт, бронзовий і ранній залізний віки. Найважливішими рисами первісної доби були перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства, існування роду як господарської одиниці, який поділявся на великосімейні виробничі колективи, спільної власності громади на землю.

Палеоліт, або давній кам'яний вік (3 млн.–10 тис. р. тому), був найдовшим періодом. Характерні риси періоду:

- знаряддя праці еволюціонували від палки–копалки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин), складних знарядь з вкладками, списометалки,

- поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла 100;

- головними заняттями населення були збиральництво, загінне полювання, рибальство;

- людина навчилася видобувати та підтримувати вогонь;

- з'явилися постійні житла.

У мезоліті – середньому кам'яному віці (9–8 тис. до н.е.):

- утвердилися сучасні післяльодовикові природно–кліматичні умови,

- великі звірі вимерли. Люди були змушені харчуватися дрібними тваринами, птахами;

- поряд із збиральництвом і полюванням одним з головних занять було рибальство вудкою. Тоді ж були винайдені гарпуни, лук, стріли, рибальські голки, плетені сітки, тенета. Займалися річковим збиральництвом (ловля раків, молюсків);

- зроблено перші спроби приручити диких тварин (собака, бик і свиня);

- виник найдавніший транспорт – водний (колоди, плоти з них, човни, видовбані з стовбурів дерев);

- високий рівень виготовлення мікролітів. З'явилися макроліти – кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири;

- відбулися виснаження мисливських ресурсів, криза привласнюючого і зародження відтворюючого господарства, яке розпочалося з тваринництва;

– зародилося землеробство і виникли перші постійні поселення, племена.

Неоліту – новому кам'яному віку (7–4 тис. до н.е.) притаманне:

– утвердження галузей відтворюючого господарства. Цей процес отримав назву «неолітична революція».

Причини переходу до відтворюючого господарства:

1) зменшення мисливських ресурсів,

2) зростання населення;

3) достатній технічний рівень знарядь праці, зачатки знань;

4) сприятливі природні умови.

5) остаточно завершилося формування техніки обробки каменю (шліфування, пиляння, свердління);

Мідний вік, або енеоліт (4–3 тис. до н.е.):

– відтворююче господарство стало домінуючим,

– орне землеробство з використанням тяглової сили бика;

– сирцева архітектура;

– поховання в межах поселень і в житлах;

– поділ праці на скотарство і землеробство;

– мальований посуд;

– зародилося прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат;

– виник наземний транспорт – лижі, віз, сани;

– розвинена система обміну призвела до розшарування населення, міжплеменних сутичок, виникнення городищ.

Бронзовий, який охопив 2–1 тис. до н.е. Визначальними рисами цього періоду були:

– існування відтворюючого господарства,

– швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства;

– виділення скотарських племен;

– високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзо–ливарного;

– виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи;

– обмін набув постійного та регіонального характеру. Обмінювалися мідь, бронза, золото, бурштин, фаянс, сіль;

– встановлюються патріархальні відносини;

– частіше будуються малі житла для однієї сім'ї;

– з'явився парус.

Ранній залізний вік 1 тис. до н.е.:

– характерними були співіснування бронзових і залізних знарядь праці, перехід від мотики до сохи та плуга. З'явилися залізні серпи, плужні лемеші,

– розвивалися ремесла, особливо ковальство, ювелірна справа, гончарство;

– удосконалення знарядь праці, розширення виробництва їх з металу;

– поділ виробничої сфери на сільське господарство і ремесло;

Виробництво додаткового продукту, виникнення приватної власності призвело до розкладу первісного ладу, розпаду родової общини створило економічні умови для виникнення держав. Перші з них утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової

доби.

2. Економічний розвиток Стародавнього Сходу.

Історія країн Стародавнього Сходу охоплювала період з IV тис. до н.е. Їм були властиві спільні риси:

- ручна технологія з індивідуальними та спільними знаряддями праці,
- провідна роль землеробства і натурального господарства,
- позаекономічний примус як засіб організації та привласнення суспільної праці.

Вигідне стратегічне та географічне положення Єгипту сприяло його політичному та економічному розвитку. Зокрема, швидко розвивалося землеробство на високоурожайних, поливних землях долини Нілу. Другою важливою галуззю господарства було тваринництво, яке відтіснило мисливство. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Проте найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства. Заболочена, непридатна для життя долина Нілу в III тис. до н. е. перетворилася на квітучий оазис, коли Верхнє і Нижнє царства об'єдналися в єдину державу. Побудувати цей гідротехнічний комплекс, підтримувати його, давати надлишки сільськогосподарської продукції могли тільки великі вільні сільські громади.

Поступово фараони, жерці, державні чиновники присвоїли общинні землі, перетворивши вільних селян на залежних від себе виробників. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке льняне полотно, прикраси з золота і срібла. Особливо високого рівня розвитку досягла обробка каменю. І сьогодні дивують своєю величчю і таємничістю єгипетські піраміди.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, то між цими областями виникла жвава торгівля. Купці торгували золотом, сріблом, міддю, оловом, шкірами, слоновою кісткою, деревиною.

Головною продуктивною силою були селяни – члени громад. Рабів їхні власники використовували як слуг, хоча великої різниці між селянами–общинниками та рабами не було. Перші могли потрапити в боргове рабство, другим дозволяли мати сім'ї.

Формами господарств були: царське, храмове, вельможне, общинне. Верховне право на землю належало фараону. Для Єгипту була характерною централізація економіки: розподіл продуктів, облік урожаю, видача знарядь праці. Було винайдено скло, створювалися водосховища. 525 р. до н. е. Єгипет завоювали перси, в 332 р. до н.е. – А. Македонський.

Межиріччя (Месопотамія). Як і в Єгипті, тут Тигр і Євфрат, розливаючись, щедро удобрювали поля. Місцеві жителі здавна займалися хліборобством, збирали високі врожаї. Для цього зводили могутні греблі та інші іригаційні споруди. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, фігові, фінікові дерева, яблуні.

Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел та торгівлі. Основне населення – селяни, які, втративши власність на землю, працювали за частку врожаю на храмові господарства. З ремісничих

професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, пекарі, металурги. Найрозвиненішими державами Межиріччя в IV – III тис. до н. е. були Шумер, Аккад, Ур, Ніппур, Урук, Ассірія. У кінці III тис. до н. е. в Месопотамії утворилося могутнє централізоване Вавилонське царство. Найбільшого розквіту воно досягло за царя **Хаммурапі**. Як і в Месопотамії в цілому, головною галуззю господарства вавилонян було землеробство. За Хаммурапі будувалися грандіозні канали. Рабство трималося на війнах і боргах. Однак переважну частку сільськогосподарської продукції виробляли вільні селянські общини. Значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Вавилонські купці вивозили: фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили: рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. За Хаммурапі господарство було децентралізованим, заохочувався общинно–приватний сектор.

Земля поділялася на 3 частини: 1) була у власності общини, але передавалася у власність сім'ям, вона бала предметом торгівлі. 2) храмова земля, яка поділялася на 3 частини: власне храмова, земля, яка надавалася храмовому персоналу, орендна, 3) царська.

Економіка східного рабства характерна і для **Стародавньої Індії та Китаю**. Вже в IV тис. до н.е. в долині Інду зародилося зрошуване землеробство, розвивалося тваринництво. Виникли ремісничі міста, торгівля. Знаряддя праці виготовлялися як з металу (міді, бронзи), так і з каменю. Гончарі славилися своїми глиняними виробами, ткачі – бавовняними тканинами. Вторгнення завойовників на деякий час загальмувало господарську діяльність місцевих жителів. Тільки в II – I тис. до н. е. спостерігалось швидке піднесення економіки Індо–Гангзької долини. Використовуючи залізні знаряддя праці, землероби на зрошуваних полях збирали два врожаї на рік цукрової тростини, пшениці, проса, льону, бавовнику, рису. Високого рівня розвитку досягли ремесла — ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа. З'явилися купці–професіонали, в тому числі лихварі. Грошовий обіг був нерозвинений, та й справжні монети з'явилися у формі шматочків срібла з печаткою лише у V ст. до н.е.

Особливості східного рабства:

- 1) рабство мало патріархальний характер;
- 2) сільська община зберігала панівне становище в економіці країни;
- 3) воно не володіло суспільним виробництвом;
- 4) головна сфера економічного життя – сільське господарство – залишилось поза рабовласницьким виробництвом. Лише частково праця рабів використовувалася для обробітку ґрунту, особливо в системі царського і храмового господарства;

- 5) раби належали в основному державі. Головними джерелами рабства були війни, піратство, боргове рабство;

- 6) використання рабської праці було одностороннім і непродуктивним. Рабів використовували для обслуговування рабовласників, вони брали участь у будівництві пірамід, каналів тощо;

- 7) східне рабство не було класичним, у ньому перепліталися громадські та рабовласницькі елементи.

Основні риси господарства Стародавнього Сходу:

- 1) поєднання елементів первісного та раньодержавного господарства;
- 2) стійкість общини, яка була необхідною для іригаційних робіт;
- 3) централізованість держав, неomeжена влада правителів;
- 4) центром економічного життя було царське і храмове господарство;
- 5) слабкий розвиток приватної власності на землю;
- 6) поява великих міст, соціальна диференціація і реміснича спеціалізація населення;
- 7) використання рабської праці;
- 8) виробництво було направлене не на створення товарів, а на утримання керівної верхівки;
- 9) збільшення ролі обміну і торгівлі.

3. Економічна думка Стародавнього Сходу.

Особливістю економічної думки Стародавнього Сходу була її невіддільність від політико–правової та релігійної ідеології. Власне економічні трактати знайти важко. Економічне вчення часто збігається з ученням про державне управління або є частиною певних філософських концепцій. Слід виокремити ряд творів, присвячених принципам організації приватного господарства. Це, як правило, практичні рекомендації щодо ведення приватного господарства: від технології виробництва до ряду соціально–економічних питань.

У пам'ятці Стародавнього Єгипту (XXII ст. до н. е.) *«Настанови гераклеопольського царя своєму синові»* йдеться про необхідність ефективного функціонування апарату управління, що стоїть між фараоном і населенням. Згуртованість цієї ланки, вірність центральній владі – запорука успішного царювання. На думку автора, царю необхідно дбати про матеріальне заохочення чиновництва, наближати «людину до себе за справи її» незважаючи на класове походження.

Питання відродження деспотично–бюрократичного механізму регулювання господарства Стародавнього Єгипту знайшли відображення в працях *Інусера* (поч. XVIII ст. до н. е.). «Ідеальний деспот» повинен уникати міжусобиць у країні, насилля та експропріації знаті; він має впорядкувати систему трудових повинностей для зведення пірамід і зрошувальних систем, підвищувати військову могутність країни.

Швидкий розвиток приватної власності був характерний для перших цивілізацій Месопотамії. З письмових джерел найвідомішим є кодекс законів царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). Основна тема цих законів – створення системи правових норм для регулювання економічного життя. Кодекс забороняв продаж і відчуження землі за борги, обмежував експлуатацію громадян лихварями, захищав безпосередніх виробників. Закони визнавали право приватної власності, а будь–які посягання на неї визнавалися злочином.

Видатною пам'яткою суспільної думки Стародавньої Індії є *«Артхашастра»* – трактат про мистецтво політики та управління державою, автором якого є Каутілья (кін. IV ст. до н. е.). Трактат розкриває надзвичайну роль давньоіндійської держави в господарському житті. Підтверджується існування управлінського апарату, який контролював усі галузі господарства; пріоритет надавався сільському

господарству, передусім землеробству. Земля перебувала в індивідуальному володінні за умови сплати податків. Велику увагу автор приділив питанням фінансового стану країни. Доход держави складається з податків та зборів і власного прибутку державних установ. Держава, на думку Каутільї, має фінансувати розвиток ремесел, торгівлі, зрошувальних систем, сільського господарства. Фінансове відомство повинно вести чіткий документований облік доходів і видатків.

Головні течії суспільної думки Стародавнього Китаю (конфуціанство, легізм, даосизм) сформувалися в VI–III ст. до н. е. Творцем першого вчення став **Конфуцій**. Захищаючи інтереси родової знаті, він шукав свій суспільний ідеал не в майбутньому, а в минулому країни. З метою стабілізації соціально–економічного устрою Конфуцій запропонував програму морального вдосконалення людини, основними постулатами якої були повага до старших, дружба з братами, розуміння держави як великої сім'ї, розгляд правителя як «батька» народу.

Подальший розвиток ідеї конфуціанства дістали в працях **Мен–цзи і Сюнь–цзи**. Мен–цзи запропонував власний аграрний проект, сутність якого зводиться до поділу общинної землі на дев'ять рівних наділів, з яких вісім перебувають у користуванні селян, а дев'ятий («суспільне поле») обробляється колективно, і його врожай забезпечує потреби державних чиновників. Згідно з концепцією Сюнь–цзи, основними принципами економічної політики держави є економія у витратах, забезпечення добробуту народу, збереження залишків, поділ суспільства на соціальні ранги.

Виникнення **легізму** відносять до VI–V ст. до н. е. й пов'язують з іменами політичних діячів Цзи Чаня та Лі Куя. Легізм відбивав нові тенденції господарського життя країни, формування імператорсько–бюрократичної системи управління. Він перебував у ідейній опозиції до конфуціанства. Легісти обстоювали управління за допомогою законів, були прихильниками політичної централізації й об'єднання держави.

Особливе місце в історії китайської філософії посідає **даосизм**, прабатьком якого був Лао–цзи. Він радив не регулювати економічне життя за допомогою законів і знань, а повернутися до природного стану речей, до первіснообщинних часів. Соціальна утопія даосизму мала реакційний характер, несла відмову від усіх досягнень матеріальної й духовної культури. Разом з тим вона була протестом проти несправедливості й експлуатації, запереченням існуючого соціального устрою.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Перелічіть фактори, що зумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби.
2. Які ви знаєте країни східного рабства? Розкрийте його особливості.
3. У чому полягають особливості економічної думки стародавнього світу?
4. Охарактеризуйте найдавніші пам'ятки суспільної думки й поясніть значення висловлених у них поглядів.

5. У чому своєрідність економічних поглядів Стародавнього Китаю?
6. Які були економічні причини виникнення перших держав?

Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

План

1. Економічний розвиток Стародавньої Греції.
2. Економіка Стародавнього Риму.
3. Економічна думка Стародавньої Греції і Стародавнього Риму.

1. Економічний розвиток Стародавньої Греції.

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту, які стали жертвою персидських завоювань. Однак цей режим відроджується в нових країнах Середземномор'я, куди поступово перемістилися центри Стародавнього світу. Почалося економічне піднесення Греції та Риму. Розпочався новий період, відомий під умовною назвою **античний** (лат. *antiquus* – давній).

В період античності рабовласництво досягло повного розквіту. Переважало боргове рабство, була знищена община, використання рабської праці стало більш різнобічним і продуктивним. Рабство перетворилося на класичне.

У Греції були зручні бухти, природні багатства, будівельні матеріали. Це сприяло ранньому розвитку ремесла і торгівлі.

Численні острови, розділені гірськими хребтами, прибережні площі родючих земель на материку, численні затоки і гавані визначали відокремленість життя кожної общини, її економічну автономію. Через це антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто. Вона була окремою державою (місто–держава по–грецьки – поліс), у якій повноправними були лише землевласники. Населення концентрувалось у містах. Вперше у світовій історії місто витіснило і підпорядкувало собі село. Тут не вистачало зерна власного виробництва, тому сільське господарство було другорядним, місто експлуатувало село.

Економічний розвиток Стародавньої Греції в XI–IX ст. до н. е. Розпочинається застосування залізної зброї та знарядь праці. Суспільство живе на основі натурального господарства. Основою господарства було скотарство: мірилом вартості служить худоба (вел. мідний котел оцінювався у 20 волів, молода рабиня – 4 воли). Землеробство розвивалося лише на родючих пухких землях бо оранка проводилася сохою. Знать володіла великими ділянками землі – **теменами** (відрубні), рядові власники – **клерами** (жереби).

Родова община перебуває на стадії розкладу, майно і будинки стають приватною власністю, земля була в загальному володінні, кожен общинник отримує ділянку в позиттєве користування.

Економічний розвиток Стародавньої Греції в VIII–VI ст. до н. е.

У VIII–VI ст. до н. е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства та розвитку торгівлі між окремими районами Греції.

Розвиток обміну зумовив появу грошей, торгового капіталу, купців. Греки виплавляли залізо та інші метали. Розвивалося будівництво жител, ткацтво, кораблебудування. У спеціальних майстернях по всій країні виготовляли кераміку.

Повільніше розвивалось сільське господарство, в якому панувало двопілля. Розвиток ремесла призвів до спеціалізації виробників. Окремі міста–держави стали спеціалізованими. У Мілеті виробляли тканини, у Коринфі – кераміку, панцирі.

Бурхливий розвиток ремесла, торгівлі, сільського господарства змінив економічний базис Греції, її суспільний уклад. У сільському господарстві та ремеслі дедалі більше використовується праця рабів. Суспільство розпалося на два стани – вільних громадян і невільників. У VIII–VI ст. до н. е. формувалися грецькі рабовласницькі міста–держави, або поліси. Центром такого полісу було місто, оточене муром. Йому належали довколишні долини чи острови.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була **колонізація**. Найінтенсивніше вона здійснювалась у VIII–VI ст. до н. е.

Економічні причини Великої грецької колонізації:

- 1) обезземелення, захоплення землі аристократією;
- 2) розвиток торгівлі і ремесел та пошук ринків збуту;
- 3) потреба в привізному хлібі.

Наслідки колонізації:

– колонізація призвела до утворення багатьох колоній на островах архіпелагу в Егейському м., на пд. узбережжі Італії, в Сицилії, Пн. Африці, на берегах Мармурового та Чорного морів;

– колонії стали центрами торгівлі греків з варварами. З колоній надходили ремісничі вироби, з варварських країн – хліб, худоба, раби;

– прискорилися темпи економічного розвитку Греції;

– утворюється клас професійних купців, кораблевласників, лихварів, в VII ст. до н. е. з'являється монета.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була **Спарта** – наймогутніший у військовому відношенні поліс Ст. Греції. В Спарті діяли Закони Лікурга, які заклали основи державного устрою, захищали натуральний та общинний лад. **Населення Спарті поділялося на:**

- 1) спартіатів – зосереджували владу, займалися військовою справою;
- 2) періеків – займалися ремеслом, торгівлею, землеробством, допомагали спартіатам у війні;
- 3) ілотів – державні раби, мали засоби виробництва.

Господарство Спарті було відсталим, свідченням чого можуть бути гроші – залізні пластини, які ніде, крім Пелопонесу, ніхто не приймав, зовнішня торгівля була заборонена. В Спарті не було приватної власності на землю.

Інакше формувалися рабовласницькі держави в **Аттиці**, в прибережних районах Греції та в острівній частині Еллади. Високого розвитку досягли тут ремесло і торгівля. Землеробство відіграло другорядну роль. Особливо виявили себе ті рабовласники, які були тісно пов'язані з торгівлею і ремеслом (власники майстерень, купці). Найяскравішим прикладом такого полісу стала Афіни.

На території Аттики відбувалася боротьба *евпатридів* (благородних), *геоморів* (дрібних землеробів) і *деміургів* (ремісників). Однією з основних вимог

демосу у боротьбі з евпатридами було складання писаних і загальнообов'язкових законів, які б регулювали правові норми суспільства.

Драконтові закони (621 р. до н. е.):

- оформили право приватної власності;
- обмежували вплив родової знаті.

Реформи Солона (595 р. до н. е.):

1) анулювалися селянські борги (сисахфія), заборонялося продавати афінян у рабство, а тих, які були продані, викупувала держава;

2) проведено грошову реформу. Стару егінську монетну систему замінили євбейською: 100 нових драхм = 73 старим (борги зменшилися на 27%);

3) певні пільги отримали купці і ремісники, запрошувалися іноземні майстри, сина звільняли від утримання престарілого батька, якщо останній не навчив його жодному ремеслу;

4) заборонено спекуляції аристократії земельними ділянками, обмежено їхні розміри;

5) заборона вивезення с/г продуктів (крім вина і олії);

6) запроваджено свободу відписування і відчуження майна для бездітних;

7) встановлювався майновий ценз: участь громадян у державному житті ставилася в залежність від розмірів їх власності і доходів (генократія замінялася на тимократію). Населення поділялося на пентакосіомедимнів, вершників, зевгітів і фетів;

8) судова реформа: складали колегії судових присяжних засідателів в судах у кримінальних та цивільних справах;

9) сформувалися 3 соціально-політичні і територіальні угруповання: **педієї** (жителі родючих долин, землевласники), **паралії** (жителі узбережжя, торговці, ремісники), **діакрії** (жителі гірських районів, малоземельні).

Реформи Пісістрата (560 р. до н. е.) – був представником партії діакріїв.

1) розгром родової аристократії,

2) зміцнення селянських господарств і посилення гоплітського ополчення;

3) переділ землі з конфіскованих матків;

4) запровадження системи дешевого державного с/г кредиту;

5) встановлення 10% прибуткового податку;

6) містобудівна діяльність.

Реформи Перікла (444–429 р. до н. е.)

1) запровадження винагороди за перебування на виборних державних посадах,

2) встановлено платню солдатам, матросам і командирам;

3) проводилася колонізація нових земель;

5) відбувалися великі громадські роботи.

У V–IV ст. до н. е. праця рабів стала продуктивною, особливо у ремеслі.

При класичному рабстві виробництво направлене на створення прибутку. Розвиток рабства йшов поряд з такими процесами, як поділ праці, ріст товарно-грошових відносин, зміцнення приватної власності. В Афінах налічувалося приблизно 365 тис. рабів і лише 90 тис. вільних. Рабів захоплювали в основному з негрецьких територій під час війн, купували на ринках. Раб коштував

167, рабиня — 1352–20 драхм. Ремісники коштували дорожче. Були раби й державні. Наприклад, в Афінах з них складалася поліція (скіфи), їх використовували на будівництві портів, доріг, храмів.

Джерела рабства: війни, піратство, природний приріст, боргове рабство.

У V ст. до н. е. рабовласницьке суспільство в Греції досягло найвищого рівня розвитку. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво.

Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградарств, оливкових гаїв. Оливкову олію використовували у харчуванні, парфюмерії, для світильників. Олія була головною статтею грецького експорту. В Єгипет, Італію та Причорномор'я вивозилось вино. Ремісники працювали у невеликих майстернях по 3–12 чол. У великих майстернях кількість працюючих досягала 30–100 чол. Окремі професії – скульптори, архітектори – користувалися особливою популярністю. Значне місце в господарстві Греції займало виплавлення металів. Там працювали тільки раби.

Військова могутність Афін призвела до розвитку кораблебудування, яким керувала держава. Широкого розвитку набули в грецьких містах грошовий обіг і товарне виробництво.

Держава намагалася регулювати ціни, але торгівля здебільшого була вільною. Грошовий обмін провадили лихварі, які мали обмінні магазини – **трапези**. У Греції було стільки видів монет, скільки і міст–полісів. Це ускладнювало обмін і торгівлю. Тому трапезити застосовували багатоготівкові розрахунки. Поступово вони перетворювалися на банкірів, які приймали вклади і видавали їх на товари, які купував вкладник. Банкіри були також посередниками при торгових операціях. Подібні банківські операції здійснювали і храми, куди надходили багатства у вигляді пожертвувань.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країни – сільське господарство, ремесла, торгівлю.

У 338 р. до н. е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів завоювала Римська держава.

2. Економіка Стародавнього Риму.

Історія Риму – яскрава сторінка розквіту і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави:

– I (VIII—VI ст. до н.е.)—ранній Рим, царський – період розкладу родового ладу;

– II (509—31 рр. до н.е.) — республіканський;

– III (31 р. до н.е.—476 р. н.е.) — імператорський. VI ст. до н.е.—II ст. н.е. період розквіту Риму, III–V ст. криза та розпад античної економічної системи.

Перший період – це епоха переходу племен від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX—IV ст. до н.е.).

Для ліквідації родового ладу велике значення мали **реформи Сервія Тулія (VI ст. до н.е.):**

1. Вся територія поділялася на 21 трибу (округ) – 4 міських і 17 сільських.
2. Населення поділялося не за родами, а за майновим цензом.
3. Реформа використовувалася для розподілу військових повинностей і для збирання податків.
4. Розгорнулася боротьба за землю, в ході якої сформувалося велике землеволодіння.

В економічному житті стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Етруски культивували пшеницю, виноград, оливки, льон, відгодовували стада свиней. Високого рівня розвитку досягли ремесла, особливо керамічне, залізобне, а також будівництво з каменю. Торгували з Південною Італією, Сицилією, Афінами, Карфагеном. З середини V ст. до н. е. карбували монети.

Соціальний розвиток визначався відносинами між **патриціями** і **плебеями**, походження останніх досі ще не з'ясовано. Вони не мали політичних і громадянських прав, але володіли землею на правах приватної власності. Майнова диференціація серед римлян зумовила появу інших залежних людей – **клієнтів**.

В V ст. до н. е. плебеї добилися часткового задоволення своїх вимог, які були закріплені в «**Законах XII таблиць**»:

- захищали приватну власність, економічні та політичні права рабовласників;
- знизили позичковий процент до 8% на рік;
- пом'якшувалося боргове право: заборонялося морити голодом боржника, нормувалася вага кайданів, надавалася можливість викупити боржника.

Становленню і утворенню рабовласницьких відносин сприяла територіальна експансія, яку вела Римська Республіка. До середини III ст. до н. е. була захоплена вся територія сучасної Італії. В I ст. до н. е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході.

Період розквіту римського господарства припав на II—I ст. до н. е. Економічне піднесення тривало перші два століття н. е.

Причини піднесення сільського господарства:

- 1) широке застосування рабської праці;
- 2) встановлення ринкових зв'язків між селом і містом: пануючим став рабовласницький маєток з виходом на ринок;
- 3) перехід від дрібного до великого землеволодіння.

Рабам належала роль основної виробничої сили, їхня праця використовувалася в усіх галузях господарства. Раби поділялися на міських і сільськогосподарських. Перші — слуги, ремісники, вчителі, управителі, медики — використовувалися в домашньому господарстві. Багато рабів працювали в ремісничих майстернях, копальнях, каменоломнях, але переважна частина — в сільському господарстві. Переважало приватне рабовласництво, державне було незначним.

Римська держава вважалася юридичним власником землі. Роздавання її у приватну власність здійснювалося поступово. Володіння землею було почесним привілеєм **сенаторів** (нобілів), прибутки яких йшли переважно від землі. Землю намагалися придбати також **вершники** – багатії, які займалися торгівлею, відкупами, лихварством. Вони купували і орендували ділянки землі у держави.

Головною формою рабовласницького господарства була **вілла** – маєток площею 25 – 100 га (100 – 250 югерів) землі, яку обробляли 50 – 60 рабів. Внаслідок концентрації землі, дешевої рабської сили сформувалися **латифундії** з десятками тисяч гектарів землі та великою кількістю рабів. Типи латифундій: 1) централізована, де працювали раби, 2) децентралізована – парцели (колони), 3) змішана. **Латифундії** були малорентабельними, погано оброблялися. Існували імператорські земельні володіння, які склалися з кількох латифундій – **сальтуси**.

Боротьба за землю була важливою ознакою економічного розвитку Риму. З'явилися аграрні проекти, які обмежували захоплення державних земель, але вони були безрезультатними.

Реформи братів Тиберія і Гая Гракхів:

- обмеження великого землеволодіння (1 тис. югерів=25 га);
- наділення землею малоземельних з державного фонду (30 юг=7,5 га);
- одержання в особі дрібного землевласника боекратних воїнів;

Реформи Тиберія продовжив Гай:

- продовжив аграрну реформу брата;
- держава постачала солдатів зброєю і одягом;
- затверджено план великого будівництва шляхів. Населення залучалося до громадських робіт;
- міське населення щомісяця одержувало дешевий хліб;
- засновувалися нові колонії, а їхнім жителям надавалося громадянство.

Крім дрібної оренди поширилися велика оренда на емфітевтичному праві (довго– і вічнострокова), прекарій – умовне землеволодіння, коли земля надавалася на строк, визначений її власником. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів, відробітків.

Римський письменник, власник вілли Л. Колумелла у трактаті «Про сільське господарство»:

- виклав раціональні способи ведення господарства на селі;
- вважав великі латифундії нерентабельними, оскільки вони засновані на праці рабів;
- раціонально може розвиватися лише такий маєток (вілла), у якому основними виробниками є колони чи вільновідпущенники, які мають власні сім'ї та зацікавлені у результатах своєї праці;
- закликав господарів «ласкаво» ставитися до робітників, які працюють у їхніх господарствах, всіляко підтримувати і заохочувати їх до праці, добре харчувати, забезпечувати теплими приміщеннями, добрим одягом і оберігати їх;
- не тільки купувати рабів на ринках, а й здійснювати відтворення їх за рахунок природного приросту з сімей управителів та інших слуг рабовласників, багатодітним матерям надавати свободу;
- пропонував роздати землю колонам в оренду.

У II ст. до н.е. – II ст. н.е. високотоварними були маєтки, що спеціалізувалися на вирощуванні однієї культури, призначеної для ринку. Натуральний і товарний характер виробництва тісно перепліталися.

Значних успіхів було досягнуто в **ремеслі**. Ремісники відзначалися високим професіоналізмом. Про це, зокрема, свідчать розкопані фортеці, міські мури,

каналізація, водопроводи, іригаційні системи. Будувалися храми, стіни яких оздоблювали фресками. Прокладалися дороги, масово вироблялася зброя, транспортні засоби, предмети побуту, сільськогосподарський інвентар. Є відомості про утворення ремісничих спілок за професіями. Більшість працюючих людей у майстернях були вільними. Рабська праця використовувалася в майстернях побічно як некваліфікована, чорнова.

З I ст. до н. е. в ремеслі відбулися глибокі структурні зміни. Подолавши економічну і політичну кризи, які були спричинені затяжними громадянськими війнами, римляни, заволодівши всім Середземномор'ям, розпочали небачене до того будівництво громадських споруд (Колізей в Римі), розкішних палаців знаті, лазень, водогонів. Шосейні шляхи, що зв'язували Рим з районами Італії, збереглися до наших днів. Розвивалося суднобудування.

Майже при кожному домі була невелика майстерня, де виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, предмети з заліза і скла, найрізноманітніші інструменти – хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні, ваги тощо. Там же розкопками виявлено ювелірні, парфумерні, скульптурні майстерні. У них поряд з вільними працювали раби. Характерною особливістю римського ремесла було об'єднання в колегії за професіями. Вони мало займалися виробничими питаннями.

У Римській державі промисловою одиницею була майстерня. Великі виробництва, на яких працювало 100 і більше осіб, були великою рідкістю. Переважали майстерні з 4 – 10 робітниками. Власник майстерні, як правило, був вільною людиною. У нього працювало 1 – 2 вільновідпущених і кілька рабів. Лише на державних копальнях нараховувалося десятки і сотні рабів.

Широкого розвитку набула **торгівля**. Вона приносила більше прибутків, ніж промисловість. Спочатку склався внутрішній ринок. З часом у Римі виникли спеціалізовані ринки, на яких торгували овочами, фруктами, худобою, сіном тощо. Така сама торгівля велась у всіх містах Італії. Сформувалися великі центри внутрішньої торгівлі – ярмарки, на які з'їжджалися купці з багатьох міст та регіонів Італії. Для того щоб торгівля проходила ефективніше, ярмарки влаштовували до великих релігійних свят.

Зовнішня торгівля в царській період у Римській державі була слабо розвинена. Рим до III ст. до н. е. не був морською державою, не мав власного флоту. Завдяки дружнім зв'язкам з Етрусією в VI – V ст. до н. е. Рим налагодив торгові взаємозв'язки з Карфагеном та іншими сусідніми містами. За республіканського правління, коли етруски втратили політичну незалежність, римська зовнішня торгівля занепала. Розвитку торгівлі сприяли об'єднання Середземномор'я під владою Риму, спеціалізація і товаризація господарства, географічний поділ праці, успіхи в кораблебудуванні та будівництві доріг. Інтенсивною була морська і караванна торгівля з провінціями. З Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби, з Єгипту – льняні тканини, пшеницю, папірус, з Північної Африки – пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото, з Іспанії – золото, срібло, олово, залізо, мідь, з Галлії – виноград, вино, кераміку, з Дальмації – дерево, з Германії, Панонії, Британії – рабів.

У зовнішній торгівлі найбільшим партнером Риму стала Індія. Як писав у «Природничій історії» Пліній Старший (I ст. н. е.), щороку римські купці

привозили з Індії товарів на 50 млн сестерційів. На таку саму суму закупували предмети розкоші у Китаї та Аравії. В Римі ці товари коштували у 100 разів дорожче, ніж на ринках Сходу, отже, «розкіш і жінки», за словами Плінія, обходилися державі недешево. Рим налагодив торгівлю з Індією завдяки відкритому морському шляху з Червоного моря до півострова Індостан.

Економічні зв'язки Риму з Китаєм здійснювалися у складних умовах. Небезпечні напади парф'ян і персів, що контролювали трансконтинентальні торгові караванні шляхи в межиріччі Тигру і Єфрату, робили неможливими безпосередні контакти. Тільки в кінці I – на початку II ст. н. е. римсько–китайська торгівля налагодилася під безпосереднім керівництвом греків та сирійців.

Поступово римські купці проникли на північ Європи, завозячи свої товари як морським шляхом через Північне і Балтійське моря, так і річками Везирем, Рейном та Віолою. На берегах Балтійського моря, у Швеції археологи знайшли багато римських монет, керамічних та металевих виробів гальського походження. Після завоювання Римом Дакії (Румунії) в III – IV ст. н. е. в обмін з ним втягуються народи Причорномор'я, в тому числі південні регіони України, Придністров'я. Найбільше скарбів римських монет, ювелірних виробів, речей римського виробництва належать до періоду раннього заліза в Україні (Черняхівська культура).

Фінанси. Першим засобом оплати в Римі, як і у багатьох інших народів, була худоба. Оскільки цей обмінний еквівалент був надто громіздкий, його замінили куском міді у такому співвідношенні: один віл дорівнював 10 вівцям або 100 фунтам міді. Така грошова одиниця існувала в Римі до IV ст. до н. е. Згодом римляни, наслідуючи греків, почали відливати мідні монети відповідної маси. Однофунтову монету називали ассом, 1/2 фунта – сомісом, 1/12 – унцією. Поряд з цими грошовими знаками застосовувалися срібні монети драхми грецької чеканки з римською печаткою. Римський срібний денарій вартістю 10 ассів з'явився в III ст. до н. е. Найбільш ходовою одиницею був сестерцій, що дорівнював 2,5 асса. У період імперії в обігу були золоті монети – ауриси, соліди. Срібний денарій дорівнював 10 асам, а ті, у свою чергу, прирівнювалися 4 сестерціям.

Банківська справа. Рим став світовим центром грошових операцій, торгових угод, світовою біржею, банкіри виступали як торгові посередники, маклери, здійснювали всі грошові операції, використовуючи чеки, переказні векселі, безготівкові, поточні, активні, пасивні рахунки, брали участь і в торгових операціях. Міняльні контори створювалися державою і здавалися в оренду.

Товарно–грошові відносини досягли найвищого рівня розвитку в I–II ст. н. е. Вони стали невід'ємною частиною бюджету римського громадянства. Гроші були потрібні знаті, орендарям–управителям державних і приватних ділянок землі, власникам майстерень, вільновідпущеним, окремим рабам, що одержували право продавати свою працю, заплативши грошовий чинш своєму господареві. Збирались грошові податки з усіх верств населення. Це стимулювало лихварство, товарне виробництво, що ґрунтувалося на праці вільних громадян і рабів, особливо тих, які мали досконалу кваліфікацію як у сільському господарстві, так і в ремеслі.

Фінансова система Риму була заснована на експлуатації колоній. Римські громадяни користувалися податковим імунітетом. Податки (поземельний і

подушний) у провінціях віддавалися на відкуп публіканам, які збирали податків у 3 – 4 рази більше норми. Недоїмники ставали боржниками лихварів або їх продавали в рабство. Не завжди відкупники могли відразу внести в державну скарбницю відповідну суму грошей, тому вони об'єднувалися у своєрідні компанії, сплачуючи членські внески. Так формувалися багаті «акціонерні» спілки з чималим фінансовим апаратом, накопичуючи на цьому величезні капітали.

У добу пізньої Римської імперії (III – V ст. н. е.) господарство занепало і прийшло до кризового стану. Перші ознаки кризи виявилися після повстання Спартака в I ст. до н. е. і протягом наступних століть вони поглиблювалися. Причиною кризи було загострення суперечностей рабовласницького суспільства. Дешева рабська праця не стимулювала технічний прогрес. Контроль за працею рабів у латифундіях був утруднений, що призводило до зниження продуктивності праці. Витіснення з економічного життя невеликих власників підривало господарські засади держави, її військову могутність. Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарства рабами. Ціни на них зросли, використання стало нерентабельним. Збільшення паразитичних елементів з вільного населення, насамперед з міського плебсу, потребувало додаткових витрат держави, що зумовлювало посилення податкового гніту.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби дістали право церковного захисту.

Зросло значення невеликих господарств. Колонадні стосунки стали переважаючими. Змінився статус колонів: він став спадковим, не обумовлювався угодою, належність до колонів була юридичне оформлена конституціями імператорів, їх прикріпили до землі, заборонивши покидати помістя, не могли відчужувати без землі, утікачів повертали рабовласникам. Як і раніше, колони платили ренту власнику землі, державні поземельні та подушні податки, виконували різні повинності. Держава надавала рабовласникам певні адміністративні, судові, фіскальні права щодо колонів. Отже, вони поступово ставали «рабами землі», перетворюючись не тільки на поземельне, а й особисто, судово-адміністративно залежних від власників землі, їхнє Становище зближувалося з рабами, наділеними землею. Так звані квазіколони вели самостійне господарство, в певних межах розпоряджалися своїм майном, їх не могли відчужувати без землі.

Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. Зменшилося населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегіями, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у маєтках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства. Скоротилися внутрішня і зовнішня торгівля, грошовий обіг. Римська імперія втратила свою відносну економічну єдність. Посилилися суперечності між Римом і провінціями. Зросло втручання держави в господарське

життя. Реформи імператорів Діоклетіана (284 – 305 рр.) та Константина (306 – 337 рр.) дещо стабілізували становище в державі. Було реорганізовано фінансову систему. Все населення, крім громадян Риму, чиновників, пауперів, обкладалося подушним і поземельним податками. Одиницею оподаткування було ярмо (упряж волів) з певною кількістю землі залежно від її якості та вирощуваних культур. Поборами обкладали ремісників і торговців. Фіксувалися ціни на товари, заробітки ремісників. Робилися спроби упорядкувати грошовий обіг випуском повноцінної золотої та срібної монети, але вони швидко знецінилися. Держава була неспроможна регулювати економіку країни.

3. Економічна думка Стародавньої Греції і Стародавнього Риму.

Економічна думка Стародавньої Греції висвітлила економічні проблеми генезису, розквіту та кризи рабовласництва. Орієнтація на натуральне господарство й захист аристократичних форм державного устрою характерні для праць **Ксенофонта** і **Платона**. Ксенофонт засуджував політичний і економічний устрій Афін та ідеалізував порядки аграрної Спарти, недооцінюючи такі види діяльності, як ремесло й торгівля. Саме він вперше проаналізував поділ праці як економічну категорію, розкрив протилежність фізичної та розумової праці, вказав на відмінності між споживною й міною вартістю товару. Незважаючи на негативне ставлення до торгівлі й лихварства, учений визнавав необхідність грошей для виконання ними функцій засобу обігу та збереження скарбів.

Натурально–господарська концепція Платона знайшла відображення у творах «Держава» та «Закони». В ідеальній державі, за Платоном, має бути три стани: філософи, які керують суспільством; воїни–оборонці; землероби, ремісники та торговці. Кожний клас повинен виконувати певні функції, маючи різні права та обов'язки. Рабів Платон не відносив до жодного з класів. На його думку, рабство – природна й вічна форма експлуатації. Згідно з концепцією Платона, філософи та воїни для виконання функцій управління й захисту мають бути позбавлені будь–якої власності, а ремісники й землероби повинні забезпечувати їх необхідними матеріальними благами. Передбачалася також рівність розподілу благ та спільність жінок і дітей, що дає змогу класифікувати цей проект як примітивний комунізм. Характерна риса вчення Платона – засудження прагнення людини до збагачення, торгівлі, лихварства.

Найвищий злет економічної думки Стародавньої Греції пов'язаний з іменем **Арістотеля**. Критично сприйнявши ідеї свого вчителя Платона, він подав у працях «Нікомахова етика», «Політика» власну економічну концепцію, центральним пунктом якої став принцип справедливого (еквівалентного) обміну. Арістотель довів, що обмін (торгівля) виникає насамперед не з жадоби збагачення (як писав Платон), а з існування потреб, які не може задовольнити власне господарство. Товарний обмін – не лише мінова пропорція між товарами, а й економічні відносини власників цих речей, якими рухає потреба, що дає змогу порівнювати товари. Таким чином, сааме взаємні потреби породжують товарний обмін. Арістотель увів поняття економіки та хрематистики як різних шляхів збагачення й задоволення потреб. Економіка – необхідна діяльність з придбання споживних вартостей, що зумовлюється природними причинами й має межу. Хрематистика –

це мистецтво заробляти багатство шляхом торгівлі, спосіб наживати майно. Аналізуючи форми вартості, Арістотель вважав речі за такі, що можуть задовольняти потреби та використовуватися для обміну. Він проаналізував розвиток форм торгівлі: від мінової торгівлі (Т – Т) до товарного обігу (Т – Г – Т) та обігу грошей як капіталу (Г—Т—Г).

Економічна думка Стародавнього Риму суттєво відрізнялася від поглядів давньогрецьких учених унаслідок розвиненішого рабовласницького виробництва, яке набрало найжорстокіших форм. Цьому сприяли значна територіальна експансія Риму, побудова могутньої імперії, постійний потік рабів–іноземців, праця яких застосовувалася переважно в сільському господарстві, а не тільки в торгівлі й ремеслі. Звідси основна проблематика творів римських учених – аграрна сфера економіки, організація рабовласницького виробництва.

Катон Старший – виразник інтересів рабовласників, господарства яких орієнтувалися на ринок. На його думку, сільське господарство – найпривабливіша сфера економіки. Він закликав надати рабовласницьким віллам і латифундіям товарного характеру, продавати залишки продукції, використовувати переваги розподілу праці, інтенсифікувати рабську працю.

Проблеми раціональної організації рабовласницького господарства знайшли відображення у творах римських агрономів **Варрона** і **Колумелли**. Варрон, традиційно надаючи вирішальне значення сільському господарству, закликав до поєднання землеробства з тваринництвом як перспективнішою галуззю. Проте він залишався прихильником самозабезпечуваності рабовласницьких латифундій, ігноруючи необхідність товарного обміну.

Колумелла першим серед римських учених усвідомив неефективність рабської праці й екстенсивного розвитку латифундій. Він запропонував сформувати систему дрібного селянського землекористування (колонату).

Протилежні економічні погляди мав **Марк Туллій Цицерон**. Він був прихильником приватної власності, великого землеволодіння, посилення експлуатації колоній, розвитку торгівлі. У поглядах Цицерона на торгівлю та позичковий капітал відбилися суперечності між натуральним і товарним господарством у Стародавньому Римі.

Натуралізація та аграризація господарського життя Римської імперії в IV – V ст. (занепад міст, ремесла й торгівлі, панування системи колонату, ліквідація товарно–грошових відносин) свідчили про зародження нового суспільного устрою – феодалізму.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Які галузі виробництва розвинули стародавні греки? Якого рівня досягли їхня торгівля, фінанси, кредит?
2. Як розвивалися економічні зв'язки населення Північного Причорномор'я з грецькими містами–полісами, розташованими на території України?
3. Чому господарство Стародавнього Риму називають класичним?
4. Що вам відомо про римське сільське господарство, ремесло, внутрішню і

зовнішню торгівлю?

5. Через які економічні причини зазнало краху античне рабовласницьке суспільство?

6. Охарактеризуйте найдавніші пам'ятки суспільної думки й поясніть значення висловлених у них поглядів.

9. Що таке економіка та хрематистика?

10. Чим відрізнялись економічні погляди давньогрецьких і давньоримських авторів?

Тема 4. Господарство та економічна думка суспільства Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.)

План

1. Характерні риси господарства Середньовіччя.

2. Землеволодіння і сеньйоріально–селянські відносини (на прикладі Франкської держави).

3. Розвиток міст, ремесел і торгівлі.

4. Економічна думка Середньовіччя.

1. Характерні риси господарства Середньовіччя.

На зміну рабовласницькому устрою прийшов феодалний. **Феодалізм** – це соціально–економічний устрій, основою якого була власність феодала на землю і неповна власність на феодално–залежних селян.

Господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками:

1) панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно–службове спадкове володіння), що дало назву системі господарства;

2) монополія феодалів на землю, яка виявлялася у принципі «Немає землі без сеньйора»;

3) умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках;

4) протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом;

5) особиста, поземельна, судово–адміністративна і військово–політична залежність селянина від землевласника;

6) своєрідне становище селян, які не були власниками землі, а утримували її на різних умовах;

7) позаекономічний примус кріпосних селян до праці з метою привласнення земельної ренти у формі панщини, грошового або натурального податку. **Рента** – це частина додаткового продукту залежних селян, яка привласнювалася землевласником. Вона була економічною формою реалізації власності феодала на землю, засобом позаекономічного примусу. Є три **форми ренти**: відробіткова (панщина), продуктова (натуральний оброк), грошова.

8) переважання натурального господарства та другорядна роль обміну і промисловості;

- 9) сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми;
- 10) низький рівень техніки та знань, ручне виробництво;
- 11) політична роздробленість та ієрархічна структура суспільства;
- 12) широкі відносини корпоративного типу (сусідські общини, міські комуни, ремісничі цехи, купецькі гільдії, рицарські ордени);
- 13) панування традицій, теологічного світогляду, зростання могутності церкви;
- 14) формування європейських націй та утворення централізованих держав.

Розвиток господарства країн Європи епохи Середньовіччя пройшов три періоди. У ранньому Середньовіччі (V – IX ст.) сформувалися і утвердилися визначальні риси феодального господарства (період генези): земля концентрувалася в руках найвищих верств, формувалося залежне селянство, встановлювалися васально–сеньйоріальні відносини.

X – XIII ст. – період зрілості феодального господарства: панування доменіального господарства, сформувалася феодальна ієрархія, внутрішня колонізація, розвиток міст і товарного виробництва, ремесла.

У пізньому Середньовіччі (XIV – XV ст.) зароджувалися ринкові форми виробництва, з'явилися ознаки індустріальної цивілізації, відбувався процес особистого звільнення селян, розмивалася феодальна ієрархія.

2. Землеволодіння і сеньйоріально–селянські відносини (на прикладі Франкської держави).

Становлення феодального господарства яскраво простежується на прикладі **Франкського королівства (V – IX ст.)**, що було створено германськими племенами франків на території Північної Галлії (сучасної Франції), а з VIII ст. запанувало над більшою частиною Західної Європи.

У V – на початку VI ст. за «Салічною Правдою» – збірником звичаєвого права (північних франків):

– у Франкському королівстві відбувався процес перетворення землеробської громади, що складалася з великих сімей, на сусідську, де переважало індивідуальне господарство малих сімей. Громаді належали територіальне верховенство, колективна власність на всі землі. У спадковому користуванні великих сімей, члени яких вели спільне господарство, були наділи (парцели) землі;

– право приватної власності поширювалося на будинок з присадибною ділянкою та рухоме майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження (вільного розпорядження) землі франки не знали. Вона успадковувалася синами або братами померлого, а за їхньої відсутності переходила до громади;

– франки були вільними членами громади з визначеними правами і обов'язками, але соціальні та майнові відмінності в їхньому середовищі були значними;

– у франкському суспільстві панувало натуральне господарство.

До **соціальної структури** франкського суспільства належали знатні, вільні, напіввільні літи–землероби і раби. У процесі колонізації Галлії частину земель, переважно імперських, привласнили королі, дружинники, знать. У громаді

неминуче виникав дуалізм між колективною власністю і парцелярними господарствами, розпочалася майнова диференціація.

Отже, в аграрних відносинах Франкського королівства доби «Салічної Правди» співіснували римська система приватної власності, землеволодіння франкських громад, королів і знатних осіб. Протягом VI – VII ст. у франків еволюціонував порядок успадкування землі. Право на неї визнавалося за дочками, братами, онуками померлого.

Спадковий наділ перетворювався на алод – приватну власність невеликої сім'ї або її членів. Ця власність вільно відчужувалася – заповідалася, дарувалася, продавалася, купувалася, обмінювалася без дозволу громади. Остання з землеробської трансформувалася на сусідську громаду – марку, господарські підвалини якої визначалися приватною власністю на орні землі та колективною на угіддя, власною працею її вільних членів.

Король зі свого земельного фонду надавав церкві, своїм намісникам (графам), знатним особам з германо–галло–римських родин землі з селянами, право на збирання державних доходів. Уже в кінці VI ст. сформувалося землеволодіння франкської службової знаті. Процес становлення залежного селянства в VII – на початку VIII ст. охопив рабів, колонів, вільновідпущених. Посилилося їхнє особисте підпорядкування приватній владі галло–римських землевласників. Зростає чисельність **рабів–сервів**, наділених землею. Невеликі земельні власники поступово перетворюються на залежних.

З VI ст. нового розвитку набула рентна форма експлуатації селян. Грамоти Меровінгів надавали церкві, світським землевласникам **імунітет** – привілей здійснювати у своїх володіннях функції державної клади: фіскальні та судово–адміністративні.

У VIII – IX ст. у франкському суспільстві відбувся переворот в аграрних відносинах, що прискорив процес створення феодалного господарства. Його каталізатором стали війни з арабами, германськими та слов'янськими племенами. Війни вимагали великої кількості воїнів. Оскільки військова служба заважала селянам займатися сільськогосподарською працею і розорювала їх, всенародне ополчення втратило своє значення. Головну роль почали відігравати важкоозброєні кінні воїни–рицарі. В умовах панування натурального господарства основою матеріального забезпечення їх могла бути лише земля. **Карл Мартелл** провів військово–аграрну реформу.

- припинення роздавання землі у спадкову власність;
- воїни–рицарі отримували пожиттєві земельні дарування – **бенефіції** – за умови виконання військової служби і васальної присяги на вірність королеві–сеньйорові;
- частину цих земель бенефіціарії надавали своїм васалам;
- склалося бенефіціальне — умовно–службове, тимчасове землеволодіння, що ґрунтувалося на сеньйоріально–васальних відносинах. Право власності на землю зберігалося за сеньйором, який надавав її. Відмова від служби або зрада призводили до конфіскації бенефіція;
- реформа обмежувала права і обов'язки вільних членів громади: звільняла їх від військової служби, участі в суді, місцевому управлінні;

- зміцніли дрібні і середні феодалі, які стали основою військової організації;
- збільшилася залежність селян від феодалів, бо земля надавалася разом з селянами, які на ній проживали.

В імперії Каролінгів (династія утвердилася в 751 р.) надання бенефіціїв стало системою. В IX ст. васальна служба була визнана спадковою. **Бенефіцій перетворився на феодал (лен) – феодальну систему – розвинену форму землеволодіння доби Середньовіччя.**

Важливим джерелом з економічної історії Франкського королівства є **капітулярії** – інструкції з управління феодальним маєтком.

Капітулярій про вілли («Закон про маєтки») – виданий Карлом Великим в IX ст.:

- фіксує перемогу класичних феодальних відносин в державі;
- визнається монопольне право феодалів на землю, общинне землеволодіння не згадується;
- населення зобов'язується нести феодальні повинності та платити натуральний податок власнику землі;
- натуральне господарство проголошується ідеальною формою організації економічного життя;
- визначаються права та обов'язки феодального маєтку.

Одночасно з зростанням великого землеволодіння формувалося феодальне залежне селянство. Цьому сприяли економічні і політичні фактори:

- великі податки та примуси;
- борги;
- насильне захоплення громадських земель і алодів;
- натуральне господарство, що ставило селян у залежність від природних умов і унеможливило інші заняття;
- війни та міжусобиці.

Перетворення вільних селян на залежних і втрата ними прав на землю відбувалися по-різному. Один з таких шляхів – насильний продаж землі, виконання певних господарських примусів на користь короля та його намісників. Стали поширенішими **прекарні угоди**, змістом яких було відчуження **алоду** вільного дрібного землевласника на користь світського магната чи церкви, а потім повернення його селянинові в пожиттєве користування як **прекарія** («землі, виданої на прохання»).

Крім «прекарія поверненого» існував «прекарій нагороджений», коли селянин крім власної отримував додаткову ділянку землі. Селянські прекарії спочатку регулювалися договором, де зазначалися строки користування землею і розміри чиншу. Поступово прекарії стали спадковими, обумовлювалися сплатою натуральної та грошової ренти, панщинзнятими роботами. Отже, селяни, втрачаючи землю як власність, зберігали її як умову господарювання, прикріплювалися до неї як користувачі наділів. Разом з тим обмежувалася особиста свобода прекаріста. Звичайним явищем у Франкській державі стала комендація — подібний до патронату інститут особистої залежності, коли селяни потрапляли під покровительство короля, світського чи духовного феодала. З часом особиста

залежність селян поширилася на їхні землі. Протягом VIII—IX ст. нівелювалися майновий і соціальний статуси різних категорій залежного селянства.

Селяни різного походження відрізнялися забезпеченням землею, обов'язками щодо землевласника. У правовому відношенні селяни, які отримали загальну назву «**серви**» і були нащадками рабів, колонів, літів, перебували в особисто спадковій й залежності від сеньйора. Найістотнішою ознакою їхнього становища було обмеження або заборона відходу з землі. Більшість селян не була спадково залежною. Їхні обов'язки зберігалися доти, доки вони користувалися наділом у цій сеньйорії та не були прикріплені до землі. Згідно з правовими нормами кожна вільна людина була зобов'язана знайти собі сеньйора. Військові реформи Карла Великого звільняли селян від військової служби, крім власників 3 – 4 наділів. Інші об'єднувалися в групи і споряджали одного воїна.

Земля поділялася на **домен**, де господарював сам землевласник, та **селянські наділи**. Сеньйорії «класичного» типу мали значні розміри (кілька сотень гектарів). Доменіальна оранка з зерновим виробництвом становила до третини її загальної площі. Селяни відбували регулярну польову панщину від одного до трьох днів на тиждень, різну примусову роботу, платили натуральну ренту. Внаслідок слабкого зв'язку селянського господарства з ринком грошовому чиншу належала незначна роль.

Отже, протягом V – IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння та сеньйоріально–селянських відносин. Дрібне господарство франків, що ґрунтувалося на алодіальній власності, витіснив феодальний маєток–сеньйорія. У 843 р. Франкська держава розпалася.

3. Розвиток міст, ремесел і торгівлі.

Оскільки феодальне господарство у своєму розвитку пройшло три стадії – ранню, розвинену і пізню, то й відповідно відбувалося поетапне піднесення ремесла. **На ранній стадії панувало натуральне господарство.** Виробники в основному задовольняли власні потреби та потреби свого феодала. Економічна діяльність людей виявлялася в синтезі ремесла та сільського господарства. Останньому належала провідна роль. Досягнення промислового виробництва практично не були успадковані «варварськими» народами.

Виготовлення зброї і заліза, посуду, одягу тощо при аграрному виробництві мало допоміжне значення. Поступово сформувалася домашня промисловість – систематичне виробництво певними групами сільського населення товарів на замовлення та продаж.

До перших галузей ремісничої діяльності належать: залізодобувна, гончарство, ювелірна справа. З'явилися ремісники–професіонали, спеціалісти. Вони мали земельні наділи, за які платили феодалу чинш або виконували певні повинності. Однак основним засобом існування для них залишалась реміснича діяльність.

Відомі три організаційно–виробничі центри селянського ремесла:

- 1) замок сеньйора;
- 2) село;
- 3) господарства окремих селян, у яких виготовлялася більша частина

продукції.

Ремісників–професіоналів було небагато, а тому левову частку промислових товарів залежні селяни продукували для себе і своїх сеньйорів. Внаслідок аграризації та натуралізації економіки європейські міста занепали. Вони залишилися адміністративними, політичними та культурними центрами.

У VIII – X ст. торгові та ремісничі функції міст почали зростати. З XI ст. в економічному житті Західної Європи почався період урбанізації – 1) відродження античних міст (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон, Бонн) і 2) утворення нових міст (Гамбург, Любек, Лейпціг, Магдебург), зростання їхнього господарського значення. **Головною причиною цього було економічне піднесення, що призвело до занепаду натурально–господарських форм виробництва:**

1. Сеньйоріальне ремесло вичерпало себе і феодалське помістя не могло розв'язати свої промислові проблеми.

2. Успіхи сільського господарства зробили можливим існування частини населення, яке могло не займатися сільськогосподарським виробництвом.

3. Ремісники переводилися на оброк. Вони покидали помістя і селилися на перехресті доріг у торгових містечках біля стін замків і монастирів. Поступово ці поселення перетворювалися на міста.

Отже, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток товарних відносин стимулювали виникнення міст як центрів ремесла і торгівлі.

З кінця XI ст. зростанню і процвітанню їх сприяли хрестові походи, які активізували розвиток західноєвропейської торгівлі. Крім старих римських центрів, середньовічні торговопромислові міста перебували під владою феодалів, які були зацікавлені у їхньому виникненні на своїх землях, через те що мита і податки з них приносили немалі прибутки. Система феодалської земельної власності міцно прив'язувала торгово–промислові центри до землевласника, а самі міста певною мірою повторювали структуру феодалського помістя.

Значну частину площі міста займав замок з господарськими і громадськими будівлями. Феодал постійно перебував у місті. При ньому перебувала значна кількість воїнів і слуг, яким роздавали земельні ділянки. Решта землі, як правило, належала церкві. Багато міських жителів працювали в сільськогосподарському виробництві. Як сільські ремісники, вони відбували всі феодалські повинності.

Феодали мали певні обов'язки: вони повинні були захищати місто, його жителів від посягань інших сеньйорів або зовнішніх ворогів.

У XI ст. зовнішня небезпека майже повністю зникає і феодали втрачають своє значення як захисники міст. Це призвело до надзвичайного загострення протиріч між міщанами і феодалами. У країнах Заходу вони вирішувалися наприкінці XI – XIII ст. в ході так званих **комунальних революцій**, внаслідок яких

- 1) міста добилися незалежності та самоврядування;
- 2) утворювалися міста–комуни або міста–держави, які мали власні управління (виборний муніципалітет на чолі з мером), суд, фінанси, військове ополчення;
- 3) виникли міське і ринкове право;
- 4) всі повноправні міщани були вільними, користувалися майновими і

політичними правами;

5) міста мали різні пільги та привілеї. Існували гарантії купецької власності, встановлювалися ярмаркові правила.

Західноєвропейські міста були невеликими за розміром та населенням, оточені високими мурами, валами, ровами, наповненими водою. У центрі міста на ринковій площі знаходилася ратуша – адміністративний осередок. Тут проходили ярмарки, святкування, забави, всіміські збори, а також публічні страти злочинців. Від центральної площі на всі сторони розходилися головні дороги. У містах жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі, друкарі). Інтенсивний розвиток ремесла в XII – XIII ст. сформував **цеховий лад** у містах. Ремісничі об'єднання зростали в запеклій боротьбі з феодалами.

Функції цехів:

– головна функція цеху виробнича. Цех організовувався лише за професійними ознаками (шевський, ковальський, кравецький, ювелірний). Цехи склалися з майстерень певного профілю, які розташовувалися по всьому місту;

– організаційна. Члени цеху збиралися в церкві або ратуші, вирішуючи важливі проблеми. Кожний цех мав свій статут. Документ узаконював, регламентував не тільки виробничі, духовні, а й моральні засади життя ремісничого колективу;

– військова. Члени цеху були і воїнами, які захищали ділянку оборонного муру або вежі;

– управлінська. Разом з купцями та іншими станами ремісники демократично управляли містом. Адміністрація мала відкрите антифеодалне спрямування.

У містах склалася ієрархія на зразок сільської общини. Майстри пригнічували підмайстрів, ремісників. Для того щоб стати повноправним членом цеху (майстром), треба було пройти стаж учнівства (3 – 7 років), скласти складний іспит. Цехи мали сувору регламентацію: переслідували позацехових ремісників (партачів), обмежували виробництво, щоб уникнути будь-якої конкуренції. Наприклад, виробництво продукції дозволялося лише при денному світлі, продукція повинна була мати певні параметри. Для запобігання конкуренції інших міст треба було заповнити міський ринок доброякісними товарами.

Цехова регламентація була економічно раціональною в XIII – XV ст. і мала тоді прогресивне значення в розвитку міського ремесла. Вона сприяла виробництву якісної продукції, але згодом почала стримувати піднесення продуктивних сил. Зусилля цехів увіковічити дрібне виробництво, поставити всіх в однакові умови гальмувало технічний прогрес. До винахідників застосовувалася смертна кара, що призвело до застою в розвитку науки і техніки.

У XIV – XV ст. в Європі виникла нова, вища форма виробництва – мануфактура – велика робітнича майстерня, заснована на ручній праці, з застосуванням у процесі виробництва поділу праці. Поділ праці у виробництві дав змогу значно збільшити випуск товарів, поліпшилася їхня якість. Головною фігурою виробництва стає найманий робітник. Перші текстильні мануфактури відомі у містах Північної Італії та Нідерландів. Усі операції з виготовлення суконних тканин (очищення, прядіння, ткацтво, фарбування вовни) виконувалися в майстернях або вдома. Такими були розсіяні капіталістичні мануфактури, їхні

власники, закупивши сировину, віддавали її найманим робітникам. Та централізовані мануфактури.

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капітал, зароджувалися капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа; у Венеції зародилася сучасна бухгалтерія.

У Західній Європі розвивалися зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля. Вже в XI—XII ст. визначилися її центри – Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили з середземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. З Леванту (Сходу) купці привозили в Західну Європу шовк, прянощі, предмети розкоші – дорогі тканини (парчу, оксамит), ювелірні вироби, тропічні та субтропічні фрукти, з Причорномор'я – рибу, ікру, сіль, шкіри, зерно, хутро, невільників.

Товарами Сходу та виробами європейських ремісників італійські купці забезпечували феодалів Західної Європи, одержуючи за них казкові прибутки золотом і сріблом. Наприклад, 1 г перцю коштував 1 г золота. Проте східна торгівля зазнала нищівного удару від турків. У 1453 р. вони захопили Константинополь і витіснили італійців і з Близького Сходу.

Північна торгівля займалася переважно продажем виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства. Купці скуповували і з вигодою перепродували льон, худобу, шкури, хміль, хутро, сало, масло, хліб, рибу, сіль, віск, мед, металеві ремісничі вироби, олово, ліс.

Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюге, Лондону. Згодом утворився союз приморських міст під назвою **Ганза** (об'єднання, спілка). Свою діяльність вона розпочала в XII і діяла до XVII ст. У XIV – XV ст. до Ганзейського союзу входило 160 міст, у тому числі Новгород Великий, Гданськ, Рига. Керівництво Ганзи знаходилося в Любеку.

У середні віки розвинулася і **сухопутна торгівля**. Відомий шовковий шлях від Китаю до Європи. У Європі сухопутна торгівля також набувала дедалі більшого значення, незважаючи на чисельні труднощі та небезпеки.

У Західній Європі в середні віки в **грошовому обігу** була велика кількість найрізноманітніших монет. З золотих найпоширенішими були північноіталійські **дукати, їх почали випускати в 1284 р. венеціанці**. Маса монети становила 3,5 г золота. Проте найпоширенішими були **срібні гроші** – від маленької роздрібної монети до **таляра масою 30 г**.

Діловим людям було незручно і небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Важко було розібратися у їх повноцінності чи неповноцінності. На допомогу їм прийшли так звані **мінйяли**. Агенти мінйялів знаходилися там, де пролягали торгові шляхи. Поступово мінйяли перетворилися на **банкірів**. Вперше вони з'явилися в північно-італійських містах, у провінції Ломбардії. До сьогоднішнього дня за спеціалізованими магазинами-салонами збереглася назва «ломбард». Банкiри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства.

Разом з появою банківської системи виник кредит. Оскільки банкiри були монополістами, вони встановили надмірні проценти на позиковий капітал.

Найуспішніше розвинулася кредитно–лихварська система у Франції. Набула розвитку банківська справа і в Нідерландах. Незабаром представників цієї країни стали називати світовими банкірами.

Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить, що в ряді країн Західної Європи з'явилися паростки нового, прогресивнішого виробництва. Виникають спеціалізовані райони з виробництва тих чи інших товарів, численні ярмарки, товарно–грошові відносини, формуються національні ринки. Товаризація сільського господарства, розклад цехового ладу, розвиток науково–технічного прогресу, зростання внутрішньої та зовнішньої торгівлі, утворення загальнонаціональних ринків свідчили про те, що феодальне господарство вичерпало себе і людство вступило в індустріальну добу.

4. Економічна думка Середньовіччя.

Економічні трактати середньовічного Китаю стали продовженням традиції, яка склалася в економічних ідеях давнини. Яскравим прикладом цього є праця **Лі Гоу** «План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу» (XI ст.) – класичний взірець конфуціанського світосприйняття. Фінанси держави, на думку Лі Гоу, є основним інструментом її збагачення. Державне регулювання має здійснюватися для того, щоб «у низах не відчували нестатків, а у верхах був достаток». Споживання матеріальних благ слід здійснювати з урахуванням соціального рангу людей. Багато уваги у трактаті Лі Гоу приділено регулюванню цін, тобто «вирівнюванню» ринкових цін на зерно впродовж року. Держава таким чином повинна послаблювати сезонні коливання цін на сільськогосподарську продукцію. Програма нагромадження державою запасів продовольства на випадок непередбачених обставин безпосередньо пов'язана в Лі Гоу з вирішенням проблеми споживання.

Економічні погляди арабських учених у період виникнення ранньофеодальної держави певним чином відобразив Коран, перші записи якого належать до кін. VII – початку VIII ст. У проповідях **Мухаммеда** пропагується божественна природа соціальної та майнової нерівності в суспільстві.

Багато уваги економічним проблемам приділяв **Ібн Хальдун**. Йому належить теорія суспільного прогресу, в основі якого лежать економічні чинники («соціальна фізика»). Згідно з цією теорією на початку свого розвитку людство перебувало у стані дикості; далі людське суспільство проходить два основні етапи: примітивність і цивілізацію, які відрізняються за способом добування засобів існування. На першому етапі люди займалися в основному землеробством і тваринництвом, а на другому до цих занять додалися ремесла, торгівля, наука та мистецтво. Вступ до цивілізації зумовлювався тим, що люди почали виробляти більше продукції, ніж необхідно для існування. Перехід суспільства від примітивності до цивілізації – це, за Ібн Хальдуном, генезис відносин панування й залежності. Ібн Хальдун дослідив такі категорії товарно–грошових відносин, як ціна й вартість, суттєво їх не розрізняючи. На змінювання цін впливають демографічна ситуація у країні, природні чинники, державні податки та збори на ринку.

Економічна думка західноєвропейського середньовіччя була втиснута в релігійно–етичну оболонку через панування ідеології католицизму. Економічні ідеї канонічного права були систематизовано викладені й розвинені у вченні **Ф. Аквінського**. Він обґрунтував існування рабства та кріпосництва, але верховним володарем усіх речей проголосив Бога. У його праці «Сума теології» центральною стала проблема «справедливої ціни», яка досягається шляхом урівноваження корисності обмінюваних речей. Суспільство поділене Богом на стани, яким належить мати певний рівень життя й достатку, забезпечений відповідним доходом. «Справедлива ціна» – це та, що надає звичний для певного суспільного стану доход після відрахування всіх витрат виробництва.

Гроші вчений аналізував як засіб торгівлі та обігу, який має певну внутрішню цінність. Аквінський вважав, що гроші не можуть породжувати гроші, а тому засуджував лихварство. Обстоюючи інтереси церковних і світських феодалів, він обґрунтовував справедливість отримання земельної ренти як частини виготовленого землею продукту й винагороди за працю з управління господарством. Неабияке значення для подальшого розвитку економічної науки мало твердження Фоми Аквінського про те, що отримання прибутку торговцями – це винагорода за ризик і підприємливість та оплата їхньої власної праці.

Нікола Орем у своєму творі «Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей» висловив думку про те, що гроші – це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Таким чином, Орему належить одна з перших спроб обґрунтувати металістичну теорію грошей. На основі своїх висновків про походження та природу грошей він підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу.

Другим напрямком економічної думки періоду середньовіччя були економічні погляди, які знайшли відображення в ересях і вимогах учасників селянських повстань. Єретики стверджували, що багатство церкви придбане всупереч християнським канонам, і активно захищали ідею рівності всіх людей. Характерним прикладом селянсько–плебейської ересі були, наприклад, програми селянського повстання під керівництвом У. Тайлера в Англії (1381 р.). Майл–Ендська програма передбачала ліквідацію кріпосництва та всіх пов'язаних з ним повинностей, а Смітфілдська вимагала ще більшого – поділу між селянами церковних земель і общинних угідь, захоплених феодалами.

Упродовж XV – XVII ст., у період кризи феодалізму та генезису капіталістичних відносин у Західній Європі, з'явилися утопічні проекти майбутнього комуністичного суспільства, на які вплинули проекти державного устрою Платона, суспільні концепції раннього християнства, вчення середньовічних єретиків. Одним з найвідоміших представників утопічного соціалізму цього періоду був **Т. Мюнцер**, який різко критикував феодальний устрій та проголошував панівний клас винуватцем усіх бід у суспільстві. Його соціальним ідеалом було безкласове суспільство, яке базувалося б на принципах повної рівності, справедливості, відсутності експлуатації. Т. Мюнцер був прихильником суспільного майна і спільної праці всіх працездатних громадян, об'єднаних у комуні. Він передбачав тисячолітнє царство Христа.

Початок літературі утопічного соціалізму було покладено книгою «Утопія», яку видав 1516 р. **Т. Мор**. Він підкреслював, що «всюди, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, там навряд чи коли-небудь буде можливо, щоб держава управлялася справедливо й щасливо». Мор зобразив фантастичну картину ідеального суспільного устрою на острові Утопія, де немає приватної власності, засоби існування отримуються безплатно, населення займається корисними справами та існує надлишок матеріальних благ. Поглядам Мора була притаманна певна обмеженість, бо він не виокремлював проблему розвитку продуктивних сил, основою майбутнього суспільства вважав ремісницьке та сільськогосподарське виробництво, не виключав існування рабства.

Основні ідеї утопічного соціалізму підтримав італійський філософ **Т. Кампанелла**. У книзі «Місто Сонця», опублікованій у 1623 р., він змалював устрій майбутнього комуністичного суспільства на прикладі держави соляріїв. Солярії живуть общиною; у них немає приватної власності й класів, а розподіл матеріальних благ безплатний та рівний; вони використовують удосконалені засоби виробництва. Для комунізму Кампанелли характерні елементи примітивізму (спільність жінок, детальна регламентація побутових відносин) та невизначеність шляхів і методів переходу до нього.

Новий поштовх розвитку суспільно-політичної та економічної думки надала Англійська буржуазна революція (1642—1649). У революційний період великого поширення дістали ідеї **левелерів** («зрівнювачів») – виразників ідей дрібнобуржуазної демократії, які засуджували абсолютизм, обстоювали республіканську форму правління, пропагували свободу та рівність. На відміну від левелерів, які не заперечували приватну власність, діггери («копачі»), що належали до лівого крила революційної демократії, висунули вимогу спільності землі та її доступності для кожного. Рух діггерів очолив **Дж. Уінстенлі**, який засуджував приватне земельне володіння. У своїй праці «Закон свободи» (1651) вчений сформулював утопічний проект майбутньої республіки, де забезпечуватиметься вільне користування ґрунтом і все необхідне видаватиметься безплатно.

Незважаючи на відмінності, соціальні утопії XV – XVII ст. багато в чому схожі. Це проекти суспільства, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва й предмети споживання, де немає місця товарному виробництву та грошам. Пропонувалися принципи всезагальності праці й розвитку фізичних і розумових здібностей людей. Ідеї Т. Мюнцера, Т. Мора, Т. Кампанелли та Дж. Уінстенлі, попри їх утопічність, наївність і романтизм, відіграли велику роль у розвитку соціалістичної думки.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Охарактеризуйте шляхи формування, форми і типи власності в добу Середньовіччя.
2. Розкрийте особливості становлення феодального господарства Франції, Англії, Німеччини, Візантії, скандинавських країн. У чому полягала спадковість господарського розвитку Західної Європи від античності до Середньовіччя?

3. Як і чому відбувалася еволюція феодального маєтку протягом XI—XV ст.? Як змінилися сеньйоріально-селянські відносини протягом цього періоду?

4. Розкрийте фактори розвитку і піднесення міст Західної Європи в XI—XV ст. Опишіть цеховий лад середньовічного ремесла, покажіть його економічну раціональність у XII—XV ст.

5. Охарактеризуйте риси, характер європейської торгівлі в середні віки, її головні шляхи і райони. Проаналізуйте процес утворення національних ринків.

6. Визначте характерні ознаки феодалізму.

7. Як на творчості Лі Гоу позначилася специфіка феодального розвитку Китаю?

8. Охарактеризуйте цивілізаційний підхід Ібн Хальдуна до історичного розвитку.

9. Перелічіть основні економічні ідеї канонічного права.

10. Що таке «справедлива ціна» у розумінні Фоми Аквінського?

11. Визначте сутність соціальних утопій Т. Мора та Т. Кампанелли.

Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

План

1. Господарство країн Західної Європи.
2. Вплив буржуазних революцій на економічний розвиток.
3. Меркантилізм.

1. Господарство країн Західної Європи.

XVI – I пол. XVII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від феодального до індустріального суспільства. Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства. Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився між- і внутрішньогалузевий поділ праці.

Технічні досягнення:

1. Удосконалилися водяні млини внаслідок застосування верхньобійного колеса. Це дало змогу будувати млини не тільки на річках, а й там, де були сприятливі умови для розвитку виробництва, регулювати силу та рівномірність дії водяних двигунів. Їх застосовували в усіх галузях виробництва.

2. Істотні зрушення відбулися у текстильній промисловості, зокрема у виробництві сукна. Самопрядка замінила веретено, горизонтальні та стрічкові ткацькі верстати – примітивні вертикальні. Поширилися сукновальні водяні млини. З'явилися в'язальні машини. Почалось виробництво шовкових та бавовняних тканин.

3. Технічний прогрес охопив гірниче і металургійне виробництво. Було механізовано процеси дроблення та промивання руди. Розвивалося доменне виробництво для добування заліза. З'явилися примітивні токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти.

4. Нове обладнання для шахт: механізми для відкачування води, подачі повітря, підняття руди та її подріблення.

4. В Європі почали виготовляти папір, що замінив пергамент. Розвивалося книгодрукування за допомогою літерного набору,

5. Використовувалися годинникові механізми з маятником.

6. Було сконструйовано телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр, окуляри.

7. З'явилися нові типи кораблів (баржі, каравели), зросла їх вантажність (від 500 до 2 тис. т), поліпшилися мореплавні характеристики. Ширше публікувалися наукові праці, був виданий географічний атлас.

8. Відбулися агрокультурні зрушення: перехід до травосіяння та багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Зросла товарність с/г.

Отже, технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва, з'явилися нові галузі промисловості

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кін. XV – поч. XVI ст.

Економічні передумови географічних відкриттів:

– криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Після загарбання турками Константинополя у 1453 р. ними контролювалися Чорне та Середземне моря. Венеціанцям довелось платити велике мито, щоб залишити торгові факторії, а генуезців турки вигнали із своїх володінь. Західноєвропейські купці намагалися знищити монополію італійців у торгівлі зі Сходом,

– континентальну караванну торгівлю ускладнив розпад Монгольської імперії;

– торгові шляхи через Північну Африку були монополією арабів;

– стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Видобуток коштовних металів був обмежений, значна їх частина йшла на прикраси. Пасивним залишався баланс Європи у східній торгівлі;

– іспанські дворяни після завершення війни з арабами і відвоювання у 1492 р. Гранади залишилися без засобів існування. Вони зневажали економічну діяльність і намагалися вийти із скрутного становища за допомогою територіальної експансії, вирушаючи в небезпечні експедиції;

– розвиток абсолютизму в Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору.

Перші експедиції, що поклали початок великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497 – 1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Х. Колумб у 1492 р., рушив на Захід через Атлантичний океан (шлях біля берегів Африки контролювала Португалія) і відкрив Америку. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493 – 1496, 1498 – 1500, 1502 – 1504 рр. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519 – 1521 рр.

Значення Великих географічних відкриттів для господарства Західної Європи:

- почалася перебудова європейських економічних відносин;
- виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими областями, землями і народами різної матеріальної культури;
- торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани;
- зовнішня торгівля досягла розмірів світової. До її обігу були залучені нові товари, до того не відомі в Європі: тютюн, кава, какао, чай та ін.;
- почалося формування світового ринку як складової частини індустріальної економіки;
- центрами світової торгівлі стали Лісабон, Севілья, з середини XVI ст. – Антверпен, у XVII ст. – Амстердам.
- приплив до Європи благородних металів зумовив «революцію цін». Вона почалася в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота та срібла (в 1600 р. – 83%). Ціни на товари зросли в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб—у 5 разів, у Франції – в 2,3, а в Англії – 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів.

Наслідки революції цін:

- збагатилися купці, які займалися посередницькою торгівлею;
- прискорився перехід до мануфактурного виробництва;
- збільшилися прибутки промисловців внаслідок здешевлення найманої праці;
- в аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію зросли;
- безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального грабунку вступили Іспанія і Португалія, створивши величезні колоніальні володіння. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція;
- пограбування колоніальних народів принесло європейським колонізаторам величезні багатства й сприяло піднесенню економіки європейських країн.

Розклад господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; спеціалізація ремесла, що наближалася до рівня мануфактурного поділу праці; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення.

Зміни у сільському господарстві:

- феодална земельна власність поступово стала об'єктом купівлі–продажу,
- розорення дрібного і середнього дворянства. У Франції воно поповнювалося за рахунок «людей мантиї» (чиновників, буржуазії);
- селянські цензиви еволюціонували у дрібну селянську власність, феодална грошова рента і оренда – у капіталістичну ренту і оренду;
- використовувалася наймана робоча сила;
- стали вигідними ліквідація селянських наділів, перехід до фермерського господарства;

Гене́за індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного

виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI – XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох напрямках:

- 1) створення буржуазних форм земельної власності;
- 2) перетворення феодальної ренти на капіталістичну;
- 3) зростання товарності.

Ці процеси відбивали боротьбу між ринковим підприємництвом і дрібнотоварним виробництвом.

Зміни в сфері обігу і розподілу:

- просте товарне виробництво переростало в ринкове;
- розвивався міжнародний поділ праці;
- формувалися національні, європейські та світові ринки товарів і грошей;
- європейські феодальні країни були вилучені із світового ринку і перетворилися на країни–продавці продукції своїх аграризованих економік.

Зміни в організації світової торгівлі:

- з'явилися монопольні торгові компанії;
- вдосконалилися товарні біржі;
- зародилася страхова справа;
- доходи розподілялися через зарплату (найману працю), прибуток (капітал), ренту (земельну власність).

2. Вплив буржуазних революцій на економічний розвиток.

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566 – 1609 рр.), Англії (1640 – 1660 рр.).

У I пол. XVI ст. у Нідерландах, особливо в північних провінціях, швидкими темпами розвивалася промисловість на основі мануфактурного виробництва. Національний ринок ставав частиною європейського та світового ринків.

Земельні відносини:

- більшість селян були вільні;
- питома вага феодального землеволодіння становила лише 20 – 25%;
- створювалися фермерські господарства, райони «торговельного землеробства», що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур або галузевому тваринництві.

У середині XVI ст. Нідерланди стали провінцією Іспанії. Це прискорило революцію. Революція та визвольна війна перемогли тільки в північних провінціях, що в 1579 р. проголосили себе незалежною державою—Республікою Сполучених Провінцій Нідерландів (Голландія), яка вступила на шлях індустріального розвитку.

Проте революції в Нідерландах були властиві незавершеність і половинчастий характер економічних і політичних реформ:

- до влади прийшла купецько–патриціанська олігархія, яка конфронтувала з підприємцями;
- були конфісковані та розпродані лише землі церкви і дворян–емігрантів,

ленні дарування іспанського короля Філіппа II збереглися;

- основою аграрного ладу залишалися дрібні селянські господарства;
- поступово були відновлені корпоративні привілеї цехів;
- Голландія перестала бути панівною промисловою державою, почала відставати в економічному розвитку від Англії;
- Нідерландська буржуазна революція привела до встановлення капіталізму в Голландії, але не вплинула на інші європейські країни.

Батьківщиною мануфактурного господарства були Нідерланди. З утворенням Голландії економічний розвиток прискорився. Міжнародного значення набули текстильна промисловість та кораблебудування. Швидко розвивалися мануфактури, на яких виготовляли льняні, шовкові, бавовняні тканини, полотно, вельвет, плюш. Мануфактури виникли в парусній, канатній, паперовій, цукрово-рафінадній, миловарній, скляній, пивоварній галузях промисловості. Переважали централізовані мануфактури, на яких працювало до 100 робітників. Зросло міське населення. У першій половині XVII ст. воно становило від 35 до 50% усього населення країн. Створювалися галузеві та міжгалузеві спілки підприємців.

Розвиток сільського господарства у Голландії:

- революція не ліквідувала феодалну земельну власність;
- пріоритет в аграрному розвитку належав зміцненню дрібноселянської власності за рахунок скуповування монастирських володінь, осушування земель (польдеризація), на яких розвивалися фермерські господарства;
- господарства орієнтувалися на культури, що давали найбільший прибуток: льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини фарбники, товарне тваринництво, селекційні роботи. Голландські сир і масло вивозили в усі країни Європи.

Торгівля Голландії:

– на початку XVI ст. столицею світової торгівлі став Антверпен. Його економіка ґрунтувалася на посередницькій торгівлі світовими і європейськими товарами: англійським сукном, німецькими винами, міддю та сріблом, привезеними португальцями перцем та прянощами, іспанцями – вовною, винами, сухими фруктами, срібними монетами та зливками. Із Скандинавії голландці привозили дерево для кораблів, рибу, з Польщі та Литви – хліб, худобу, льон, віск, мед, сіль, з Росії – шкури, льон, прядиво. В Антверпені мали представництва і агентства купецькі фірми всієї Європи;

– торгівля Голландії мала універсальний характер і охоплювала весь світ. У 1602 р. була створена Ост-Індійська компанія (капітал 6,5 млн флоринів, поділених на акції по 3 тис. кожна. В 1699 р. капітал компанії дорівнював 4 т золота. Дивіденди становили від 18 до 100%);

– голландці, витіснивши португальців, створили імперію, що простягнулася від Мозамбіка до Японії;

– вони не тільки монополізували постачання прянощів і східних товарів, а й займалися каботажними перевезеннями, забезпечуючи торгівлю та обмін між торговими центрами Атлантичного узбережжя;

– з кінця XVI ст. наступником Антверпена став Амстердам. Його кораблі перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Голландці зайняли панівне становище у торгівлі Португалії з Іспанією.

З розвитком торгового капіталу і флотів Великобританії, Німеччини і Франції активність нідерландської посередницької торгівлі обмежувалася, і з 30-х років XVIII ст. вона поступилася першістю Великобританії.

У 1609 р. був створений Амстердамський депозитний і валютний банк, вклади якого зросли з 1 млн в 1610 р. до 8 млн флоринів у 1640 р. В 1611 р. була створена біржа, яка стала грошовим центром, звідки голландські капітали у вигляді позик і кредитів направлялися в усі країни світу. Втративши промислово-торгову першість, Сполучені Провінції зберегли своє значення найбільшого і найдешевшого кредитора. Вартість кредиту становила 5%.

Буржуазна революція в Англії (1640–1680), яка розпочалася в умовах індустріального розвитку країни.

Передумови англійської революції:

- зростання обсягів багатогалузевого мануфактурного виробництва, торгівлі;
- з'явилося економічно сильне середнє і дрібне дворянство – джентрі, яке господарювало на підприємницькій основі;
- аграрний переворот XVI ст. знищив старе феодальне землеволодіння, прискорив процес обезземелення селян, сприяв організації сільського господарства на фермерській основі;
- 1707 р., після укладення унії з Шотландією, Англія дістала офіційну назву Великобританія;
- XVI ст. розпочалася колонізація європейцями Північної Америки. В цьому досягла успіху насамперед Англія, яка створила на Атлантичному узбережжі 13 колоній.

Наслідки буржуазної революції в Англії:

- заходи, проведені в процесі й після буржуазної революції в Англії, зміцнили буржуазні відносини у сфері промисловості, торгівлі, кредиту;
- були відмінені всі рицарські подарунки, що перетворило лордів на єдиних власників землі;
- зберігався копігольд, усі феодальні платежі були на користь землевласника;
- землі церкви, корони, противників революції продавалися на комерційній основі;
- поширився перехід копігольда на лізгольд — короткострокове користування землею;
- в 1651 р. було опубліковано Навігаційний акт, який заборонив каботажне плавання іноземних кораблів між англійськими портами, дав змогу іноземцям постачати в Англію лише товари своєї країни і підтверджував монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями Англії. Цей акт забезпечив панування Англії на світовому ринку;
- революція закінчилася компромісом між новим дворянством і буржуазією, проте вона створила умови, що забезпечили перемогу індустріального суспільства в Англії;
- примусова експропріація дрібних власників і конверсія (перетворення) земель на пасовища були зумовлені товарно-грошовими відносинами, необхідністю збільшення сировини для текстильних мануфактур. Там, де застосовувалося обгороджування землі, відразу утворювалася велика земельна

власність буржуазного типу;

– в XVII ст. землю орендували селяни (коттери, батраки) або власники її самі розводили великі стада овець;

– масштаби обгороджувань зросли із секуляризацією монастирських земель, що розпродувалися на комерційних засадах. Після буржуазної революції на обгороджуваних землях утворювалися фермерські господарства, а лендлорди отримували капіталістичну ренту.

Торгівля Англії:

– з розвитком океанської економіки Англія опинилася в її центрі;

– починаючи з контрабандної торгівлі з іспанськими і португальськими колоніями, вона знищила іспанський флот («Непереможну Армаду» в 1588 р.), обігнала за масштабами колоніальної та торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію;

– створилися монополні торгові компанії – Левантійська, Віргінська, Гвінейська, Вест-Індійська, Ост-Індійська, Російська;

– Англія зайняла монополне становище у работоргівлі, так званій трикутній торгівлі. Схема плавання для всіх работоргових кораблів була одна. З Англії кораблі виходили з тканинами, мідним та олов'яним посудом, залізом, скляним товаром, горілкою, порохом і зброєю. Ці товари обмінювалися в Африці на рабів (60 – 80% експорту), шкури, слонову кістку, арахіс. Їх доставляли в Америку. Тут закупляли цукор, бавовну, індиго і везли в Європу. І в кожній вершині трикутника реалізовувався прибуток.

3. Меркантилізм

На основі узагальнення зазначених економічних процесів у країнах Європи на поч. XV ст. виникло **економічне вчення меркантилізм** (від ісп. mercatíe – купець), основні постулати якого є результатом не теоретичного аналізу, а опису явищ економічного життя та їх класифікації. **Меркантилізм** емпірично встановив ряд закономірностей епохи первісного нагромадження капіталу, визначив сферу обігу як вирішальну для нагромадження багатства. Як економічне вчення меркантилізм є обґрунтуванням економічної політики держави. Спочатку це вчення відіграло вторинну роль щодо вже існуючих методів збагачення держави, а з розвитком своєї економічної доктрини (особливо в XVII ст.) почало справляти вирішальний вплив на економічну політику.

Для теорії меркантилізму характерні такі риси:

- предметом дослідження є виключно сфера обігу;
- гроші розглядаються як найвища й абсолютна форма багатства;
- нагромадження багатства у грошовій формі можливе лише за умови прибутковості зовнішньої торгівлі чи безпосередньо у процесі видобутку дорогоцінних металів;
- вороже ставлення до конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках;
- ідеологія активного державного втручання в економічне життя.

Виходячи з того, що меркантилізм виник спершу як економічна політика держави (передусім протекціоністська) і лише з часом набрав характеру теоретичних настанов, визначимо основні риси подібної державної політики:

1. Запровадження державної регламентації зовнішньої торгівлі: сприяння імпорту дешевої сировини; встановлення високого ввізного мита на промислові товари; заохочення експорту готової продукції.
2. Державне регулювання внутрішнього виробництва й ринку: надання привілеїв і монопольних прав у виробничій і торговельній діяльності; регламентація чисельності та кваліфікації робітників, а також цін, стандартів якості та умов виробництва продукту.
3. Сприяння збільшенню чисельності населення з метою підтримки низького рівня заробітної плати.
4. Недостатня увага до розвитку сільськогосподарських галузей.
5. Виправдання колоніальної експансії.
6. Абсолютна монополізація сфери зовнішньої торгівлі.

В еволюційному розвитку меркантилізм пройшов два етапи:

- ранній, або монетаризм (XV ст.);
- зрілий, або розгорнута меркантилістська система (XVI – поч. XVIII ст.).

Різде збільшення товарообігу зовнішньої та внутрішньої торгівлі наштовхнулось у XIV – XV ст. на реальну перешкоду – обмеженість існуючих запасів дорогоцінних металів (золота й срібла). За таких обставин країни, які мали природні родовища дорогоцінних металів, пули багатшими від сусідів. Іспанія та Португалія стали наймогутнішими країнами Європи в XVI ст. саме за рахунок найбільших запасів «стратегічних» металів, отриманих від колонізованих територій. Це посилювало впевненість суспільства в тому, що приріст грошового запасу країни є джерелом збільшення національного багатства.

Ототожнення багатства з грошима стало основою економічної доктрини іспанської держави. Провідний ідеолог іспанського монетаризму **Х. де Маріана** на початку XVII ст. вимагав заборонити будь-яку зовнішню торгівлю, крім вивезення іспанських товарів у обмін на іноземну золоту монету. Така політика примусового виключення Іспанії зі світової торгівлі призвела менш ніж через століття до суттєвої затримки економічного розвитку країни.

Раціональний зміст монетизму найповніше розкрив італійський банкір **Б. Даванзатті** у праці «Читання про монету» (1582). Метафорично порівнюючи монету з кров'ю економічного організму, він наголошував, що будь-яке багатство можна обернути на гроші. Таким чином, ранній меркантилізм – це не примітивне ототожнення багатства із грошима, а відкриття сутнісного зв'язку між товарами й послугами та грошима, які дають змогу порівнювати цінності. Італійський економіст виокремлював також функції міри вартості та засобу обігу як властивості грошей, що роблять їх потрібними для суспільства.

Прикладом практичного застосування монетистської доктрини є Англія. Саме ця країна породила основний елемент монетизму – систему грошового балансу. Вважаючи найбільшим злом вплив з країни золота й срібла, закон 1381 р. забороняв вивозити гроші за кордон, а борги іноземним державам мали повертатися за рахунок англійських товарів. Будь-який іноземний купець, який

продав свою продукцію в Англії, на отримані гроші повинен був купувати товари англійського виробництва. Пізніше англійський уряд удався до випуску неповноцінної англійської монети. Спочатку такі дії сприяли поживленню грошового обігу, але починаючи з XVI ст. результат змінився на протилежний: ціни почали швидко підвищуватися, а гроші – відпливати з країни за кордон і осідати у вигляді скарбів. Об'єктивні засади існування монетарної системи меркантилізму були вже вичерпані.

На початку XVII ст. практично в усіх західноєвропейських країнах проблема недостатньої кількості грошей відійшла в минуле, кількість грошового металу збільшилась у кілька разів. На кінець XVI ст. припадає швидкий розвиток зовнішньоторговельних монополій Англії та Голландії. Пізніше такі компанії, як Ост–Індська та Вест–Індська, що фактично вийшли з–під державного контролю, робили спроби нав'язати державі власну економічну політику.

Класиком зрілого меркантилізму, який пропагував погляди об'єднаного в монополії купецького капіталу, був один з керівників Ост–Індської компанії **Т.Мен**. Він спростував твердження про вигідність дотримання грошового балансу не тільки для торгових компаній, а й для держави в цілому. Збільшення кількості грошей у країні можна досягти не заборонаю їх вивезення, а навпаки, активною зовнішньою торгівлею: перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту. Вивезення грошей Т. Мен ототожнював із сім'єю, що дасть у майбутньому великий урожай.

У працях Мена було сформульовано доктрину торгового балансу – найважливішу частину економічного вчення зрілого меркантилізму. У розумінні цих авторів гроші є важливими саме як вихідний пункт круго–обороту $G - T - G$, що здійснюється в зовнішній торгівлі. На відміну від монетаризму на перший план висуваються не гроші як засіб обігу, а грошовий капітал у раціональній формі світових грошей. Представники пізнього меркантилізму основним джерелом національного багатства вважали прибуток капіталу, що функціонує в зовнішній торгівлі. Основне питання, яке ставили меркантилісти у своїх творах, – як збільшити цей прибуток. Відповідей було дві: через посередницьку торгівлю та через розвиток експортної промисловості, яка працює на вітчизняній або дешевій привізній сировині, причому другому напрямку віддається перевага. Зростання прибутків меркантилісти пов'язували також зі зниженням витрат виробництва експортоспроможних галузей. Основним методом зниження витрат визнавалось обмеження заробітної плати найманих робітників.

Основним знаряддям збагачення торгового капіталу в XVII – XVIII ст. були заходи державної влади. Первісне нагромадження капіталу в Європі спиралося на державне регулювання.

У передових країнах Європи – Англії й Голландії – торговий капітал, що об'єднувався в монополійні компанії, був досить сильний і не потребував урядової підтримки. У Франції, навпаки, державна влада була змушена впродовж XVII ст. розробити цілу систему протекціоністських заходів для забезпечення активного торгового балансу. Апогей державного втручання в економіку припав на епоху правління міністра фінансів **Ж. Б. Кольбера**, тому практичний французький меркантилізм увійшов у історію під назвою кольбертизму. Уряд Франції намагався

звести до мінімуму імпорт промислових товарів і всіляко сприяв розвитку вітчизняної промисловості (як експортної, так і імпортозамінної). За державний рахунок утворювались експортні мануфактури, промисловці отримували неабиякі привілеї (наприклад, звільнялися від податків).

Зрілий меркантилізм дістав назву комерційної, або мануфактурної, системи. Економічне вчення пізнього меркантилізму відбивало процеси первісного нагромадження капіталу та переростання торгового капіталу, що був зайнятий у зовнішній торгівлі, у промисловий капітал експортних галузей національних економік.

Таким чином, пізній меркантилізм, відійшовши від абсолютизації сфери зовнішньої торгівлі, створював підґрунтя для появи нового напрямку економічної думки, предметом розгляду якого став переважно процес виробництва матеріальних благ. З точки зору сучасної економічної науки значення меркантилізму полягає:

- в обґрунтуванні активної державної економічної політики, сутність якої полягає в захисті внутрішнього ринку від іноземної конкуренції;
- у формулюванні доктрини активного торгового балансу (позитивного сальдо зовнішньої торгівлі), яка залишається фундаментальним принципом сучасних зовнішньоторговельних відносин.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Назвіть економічні причини і наслідки географічних відкриттів.
2. Обґрунтуйте положення про те, що зародження індустріального суспільства у країнах Західної Європи почалося в XVI ст.
3. Дайте визначення мануфактури, її типів. Розкрийте особливості мануфактурного періоду в розвитку промисловості у країнах Західної Європи.
4. Розкрийте значення буржуазних революцій XVI—XVIII ст. для становлення індустріального суспільства.
5. Які наслідки аграрного перевороту в Англії? Які факти свідчили про прогресивний розвиток сільського господарства у країнах Західної Європи?
6. Як здійснювався процес формування і розвитку внутрішніх національних і світового ринків?
7. Чим історично зумовлене виникнення меркантилізму? Поясніть значення великих географічних відкриттів.
8. Чому меркантилізм називають «купецькою ідеологією»?
9. Поясніть, як співвідносяться теорія та політика меркантилізму.
10. Перелічіть основні відмінності раннього й пізнього меркантилізму.

Змістовий модуль 2. Господарський розвиток та економічна думка країн Європейської цивілізації в період становлення та розвитку ринкової економіки

Тема 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

План

1. Господарство країн Західної Європи та Америки.
2. Промисловий переворот.
3. Класична політична економія.
4. Еволюція класичної політекономії в I пол. XIX ст. Завершення класичної традиції.

1. Господарство країн Західної Європи та Америки.

В XVIII ст. в еволюції європейської цивілізації відбувся перехід від феодального до індустріального суспільства. Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789 – 1794 рр.) перетворилося на панівний клас. Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Північній Америці (1775 – 1783 рр.), Франції (1789 – 1794 рр.). З 1707 р., після укладення унії з Шотландією, Англія дістала офіційну назву Великобританія.

Розвиток США. У XVI ст. розпочалася колонізація європейцями Північної Америки. В цьому досягла успіху насамперед Англія, яка створила на Атлантичному узбережжі 13 колоній.

Причини війни за незалежність:

- перед війною за незалежність в колоніях сформувалося ранньобуржуазне суспільство з пережитками європейського феодалізму і рабства;
- Англія гальмувала розвиток колоній. Управляла ними англійська влада. Так, в англійському парламенті не було представників колоній, тому закони про колонії мало стосувалися місцевих жителів;
- створювалися перешкоди для розвитку фермерського господарства: кращі землі належали англійцям, підтримувалося дворянське землеволодіння;
- англійський уряд прагнув затримати розвиток тих галузей, які створювали конкуренцію для англійської промисловості: 1) торгівля з іншими країнами дозволялася лише через англійських купців, 2) колонії були ринками збуту, джерелами сировини і грошових багатств для Англії.

Наслідки війни за незалежність:

- у 1776 р. було проголошено створення незалежної федеральної держави Сполучених Штатів Америки;
- війна одночасно була і буржуазною революцією;
- вона знищила маєтки феодального типу, «квіт-ренту» за оренду землі, конфіскувала і розподілила землі прихильників Великобританії (роялістів);
- сформувався фонд державних земель на Заході, що створило сприятливі

умови для розвитку фермерських господарств;

- революція прискорила розвиток промисловості та торгівлі;
- до влади прийшла буржуазія разом з рабовласниками;
- плантаційне господарство і рабство збереглися на півдні країни.

У **Франції** протягом XVIII ст. зберігалося велике землеволодіння, яке втратило умовний характер. Людина будь-якого статусу могла нею володіти та розпоряджатися без обмежень. Зміцнилася спадкова цензива. Грошова земельна рента досягла 20 – 25% від урожаю зерна. Доменіальні землі феодала здавали в оренду. На 2/3 – 3/4 території Франції була поширена оренда за половину врожаю. Крім того, селяни платили натуральну ренту, десятину та мито за купівлю землі (5 – 8 % її вартості), обробляли дворянські землі, виконували будівельні роботи. У XVIII ст. почався процес обгороджування альменд, половину яких привласнили сеньйори. Аграрне законодавство якобінців під час французької революції перетворило селянина на дрібного власника індустріального суспільства.

У Франції існувала багата і політичне сильна буржуазія, розвивалася мануфактурна промисловість, проводилася політика меркантилізму, панував торговий капітал.

Наслідки революції у Франції 1789 р.:

- декларувала скасування феодального режиму та ліквідувала дворянські привілеї;
- знищувалися особисті примуси селян, встановлювалися умови викупу основних примусів;
- всім громадянам гарантувалося право на будь-які посади і звання;
- скасували державну регламентацію промислового виробництва, ліквідували цехи, проголосили свободу торгівлі.

Після повалення монархії, у **період правління жирондистів – великої буржуазії** (серпень 1792—травень 1793 р.) аграрне питання не було розв'язано. Лише з приходом до влади **якобінців** – середньої та дрібної буржуазії (червень 1793 – липень 1794 р.) феодальні відносини було остаточно знищено:

- оголошено обов'язковим розподіл земель громад у тому випадку, якщо цього бажала третина місцевих жителів;
- виданий декрет про повне знищення феодальних прав дворянства, ліквідацію боргів селян феодалам, а документи про феодальні права підлягали привселюдному спаленню;
- цензиви стали власністю селян без викупу;
- земля емігрантів конфісковувалася і продавалася;
- був виданий декрет про відміну рабства у колоніях;
- за правління якобінців була створена сталеливарна промисловість, 33 заводи і багато майстерень з виготовлення зброї;
- розширилося виробництво селітри, пороху, шкір, взуття;
- конвент (уряд) вважав, що промисловість не повинна бути на бюджеті республіки і не проводив її націоналізацію;
- у сфері розподілу були встановлені максимум цін і заробітної плати, введена карткова система на продукти харчування;
- у сільському господарстві освоювалися нові землі, вирощувались нові

культури: капуста, морква, картопля, ріпа, поширювалися агрономічні знання.

– була запроваджена метрична система мір (метр, кілограм);

– одночасно яacobінський уряд проводив політику збільшення податків, реквізиції хліба та фуражу, мобілізації робітників промисловості; осіб, зайнятих у сільському господарстві, торгівлі товарами першої необхідності, заборонив робітничі організації та страйки. Це викликало незадоволення широких мас і диктатури яacobінців.

Французька революція (1789 – 1794 рр.) набула загальноєвропейського і світового характеру. Вона зумовила кінець перехідного періоду та перемогу індустріального суспільства.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії та Голландії були зовнішня торгівля і морські перевезення. В 1770 р. на інвестиції в англійську промисловість припадало всього 9% внутрішніх капітальних вкладень, або 0,5% національного доходу, а в 1790 – 1793 рр. відповідно 13 і 7,8%.

На 1792 р. Великобританія мала позитивне торгове сальдо більше ніж у 5млн фунтів стерлінгів (імпорт – 19,5 млн фунтів стерлінгів, експорт – 24,9 млн фунтів стерлінгів). Цю торгівлю забезпечували 30470 кораблів, з них лише 3620 були іноземними. Обсяг зовнішньої торгівлі Великобританії становив 1/5 європейської та 1/7 світової.

Франція не вела такої активної колоніальної торгівлі та експансії. Це було пов'язано з меншим економічним потенціалом, незаінтересованістю та пасивністю французької буржуазії. Колоніальні торгові компанії створювалися за ініціативою та допомогою держави (Ост–Індійська компанія отримала від державного скарбу 90 млн ліврів). Як наслідок Франція програла боротьбу за колонії.

В XVIII ст. завершилося становлення національних ринків, їх розширення та зміцнення. Це було пов'язано з подальшим відокремленням сільського господарства від промисловості, розвитком територіального поділу праці, міст і міського населення, відміною внутрішніх мит, удосконаленням шляхів сполучення.

Найбільшим за обсягом був національний ринок у Великобританії, хоча за кількістю населення вона поступалася Франції, Іспанії. Визначальну роль у XVIII ст. відігравало будівництво шосейних доріг і каналів. У 1657 р. було створено генеральний поштамт для всієї країни. У кінці XVIII ст. обсяг його становив приблизно 40 – 60 млн фунтів стерлінгів на рік, або 4 – 6 млн прибутку (обсяг зовнішньої торгівлі на рік – у середньому 20 млн фунтів стерлінгів). Зв'язок між різними регіонами країни забезпечувався завдяки періодичним ярмаркам, подорожуючим купцям.

У кінці XVIII ст. Амстердам контролював 3/7 облігацій англійського національного боргу. Гарантіями були земля, дорогоцінності, державні борги.

У XVIII ст. у діловому світі почав панувати англійський фінансовий капітал. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки. В 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств: в 1750 р. – 13, в 1784 р. – 120, в 1800 р. – 370. Вони були депозитними банками, мали право надавати кредит, враховувати векселі та позики. У 1773 р. була створена Розрахункова палата для

компенсаційних розрахунків між банками.

Отже, банки, на відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, регулярно проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог та зобов'язань). Сконцентровані у банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

Податкова система. У Великобританії податки становили з промисловості та сільського господарства в 1715 р. – 17%, в 1800 р. – 24%. У Франції вони були нижчими: у 1715 р. – 11%, в 1735 р. – 17%, в 1770 р. – 10%. Однак у Великобританії переважало непряме оподаткування (70%), у Франції основну частину податків становили прямі.

Характерною ознакою господарств європейських країн був **державний борг**. Постійними боржниками були королі Іспанії. У Великобританії тільки в 1716 р. англійський державний борг називали національним. Країна була боржником голландських банкірів. Практикувалися примусові позики у населення. Проте борг Великобританії ніколи не досягав критичного рівня (подвійної суми національного доходу). У Франції перед революцією в 1789 р. він становив 3 млрд ліврів, що зумовило фінансову кризу і зубожіння держави.

2. Промисловий переворот.

Промисловий переворот – це перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично–заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодалізмом).

Промисловий переворот – це світовий процес, що визначався загальними законами і одночасно мав свої особливості у кожній країні. Першою його здійснила **Великобританія** в останній третині XVIII ст. – середині XIX ст.

Передумови промислового перевороту:

– буржуазна революція вказала шлях швидкому розвитку індустріального суспільства;

– аграрний переворот і політика обгороджування створили резерв робочої сили, необхідної для розвитку фабричної промисловості. Протягом XVIII ст. було огорожено 3,3 млн, за два десятиліття XIX ст. – 3 млн акрів землі; без землі залишилося 1,5 млн селян;

– економічне життя країни визначав єдиний широкий національний ринок, що стимулював розвиток промисловості, сільського господарства;

– мануфактурний процес досяг високого рівня спеціалізації, диференціації, удосконалилися знаряддя праці. З'явилися спеціалізовані мануфактури для виробництва знарядь праці;

– значні кошти, які англійська буржуазія отримувала внаслідок панування у світовій торгівлі, експлуатації колоній і работоргівлі, вкладалися в промисловість. Вони забезпечували застосування винаходів, їх швидке поширення;

– сільське господарство успішно годувало міста і промислові селища. Одночасно воно було споживачем промислових виробів;

– Великобританія знаходилася в центрі світових торгових шляхів. Доступні береги і велика кількість рік створювали стабільні господарські комунікації. Острівне розміщення оберігало країну від спустошливих війн;

– зростало використання сировинних ресурсів (вовни, кам'яного вугілля, залізної руди);

– володіючи найкращим торговим флотом, Великобританія імпортувала товари з усіх країн світу;

– промисловий переворот прискорила і конкуренція. Металургія країни залежала від імпорту заліза з Росії та Швеції. Дешевий індійський ситець загрожував бавовняній промисловості, для якої технічна база була також потрібна, щоб завоювати і витіснити з ринків виробу з сукна;

– політика протекціонізму та меркантилізму англійського уряду створила політичні передумови для промислового перевороту.

Технічний прогрес передував промислому перевороту та відбувався в ході його розвитку. Він почався в текстильній, поширився в металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Механік Д. Кей удосконалив ткацький верстат «летючим човником» (винайдений у 1733 р., але поширився після 1760 р.). Д. Уайтт у 1733 р. застосував витяжний валик для прядіння. Цей процес пришвидшився після винаходу прядки «дженні» Д. Харгривсом (1765 р.), на якій можна було працювати з 16 – 18 веретенами. В 1767 р. Т. Хайс, застосовуючи витяжні валики, створив прядильний верстат, що працював на водяному двигуні (ватерна машина). Мюль–машина С. Кромптона (1779 р.), яка поєднала переваги і принципи роботи прядки «дженні» та ватерної машини. Вона давала тонку, міцну бавовняну пряжу, що конкурувала з індійською. Механічний ткацький верстат С.Картрайта підвищив продуктивність праці майже у 40 разів.

У Франції Ж. Жаккар винайшов верстат для виготовлення шовкових великовізерунчастих тканин (1805 р.), Ф. Жирар – льонопрядильну машину (1810 р.), К. Бертолле відкрив метод відбілювання тканин за допомогою хлору та способи їх фарбування. Використовуючи метод Леолана, почали добувати соду з морської солі. У металургії перша піч для виплавлення чавуну на коксі була розроблена А. Дербі ще в 1709 р. У 1784 р. Г. Корт отримав патент на піч для пудлінгування заліза (переділ чавуну на ковке залізо). Були освоєні прокатні вальці, що збільшили продуктивність праці в металургії в 15 разів.

Революціонізуючу роль у розвитку промисловості відігравав винахід парової машини Дж. Уаттом (1769 р.), удосконаленої в універсальну машину подвійної дії (1784 р.). Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. На її основі американець Р. Фултон в 1807 р. створив пароплав, англієць Дж. Стефенсон в 20–х роках ХІХ ст. – паровоз.

У 1769 р. англійський підприємець Аркрайт, викравши і запатентувавши винахід Т. Хайса, побудував першу прядильну фабрику в Кромфорді. **Цей факт знаменував початок промислового перевороту**, а бавовна почала визначати ритм британської економіки ХІХ ст. в цілому.

Важливим показником успіхів промислового перевороту було поширення парових машин. У 1782 р. паровий молот з'явився на металургійному заводі, в 1785 р. парова машина була встановлена на бавовняній фабриці. Промисловий переворот зробив неминучими зміни у засобах транспорту та зв'язку. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб твердого покриття. У 20 – 30-х рр. XIX ст. почали використовувати парові машини на залізничному та водному транспорті. Перша дослідна залізниця Стоктон – Дармінгтон була побудована в 1828 р., а залізниця між Манчестером і Ліверпулем – у 1829 р., яка мала комерційне значення.

У 50 – 60-х роках XIX ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва. Промисловий переворот завершився. Промислова революція змінила економічну географію Великобританії. З'явилися нові промислові райони. Ланкашир і Манчестер стали центрами бавовняної промисловості, що працювали на привізній сировині. Бавовна постачалася через Ліверпуль. Другим за значенням центром бавовняної промисловості був район Глазго. В західному Йоркширі розвивалася суконна промисловість на місцевій вовні та кам'яному вугіллі. Південний Уельс, Середня Шотландія, Західний Мідленд були основними центрами видобування вугілля та важкої промисловості. Лондон з 2,5 млн населення став світовим банківським і торговельним центром.

Перемога машинного виробництва дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5% зайнятого населення. Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень, 3/4 населення промислових міст становили робітники і ремісники. В сільському господарстві в 1810 р. було зайнято 35 %, а в 1850 р. – 21 % населення.

Головною особливістю **промислового перевороту у Франції** був його порівняно затяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805 – 1810 рр.), а завершився у кінці 60-х років XIX ст. У роки Директорії та імперії Наполеона (1804 – 1814 рр.) уряд активно підтримував французьку промисловість і торгівлю, прагнучи створити для неї найбільші переваги. В 1810 р. створено Раду в справах фабрик і мануфактур, а в 1811 р. – окреме Міністерство мануфактур і торгівлі. У текстильній промисловості поширилися «дженні», мюль-машини, верстати Жаккара, машини Жирара. Промислове виробництво зросло в 1,5 раза, виплавлення чавуну, видобуток залізної руди та вугілля – в 2, продукція металообробної промисловості, суконної – в 4 рази. Через відсутність англійських машин загальмувалася механізація виробничих процесів. Це призвело до уповільнення темпів промислового перевороту.

У період реставрації монархії Бурбонів (1815 – 1830 рр.) і Липневої монархії (1830 – 1848 рр.) промисловий переворот прискорився. Зростали темпи механізації текстильної промисловості. У 1848 р. у бавовняній галузі працювало 116 тис. верстатів з 3,5 млн веретен, у шовковій – 90 тис., з яких 2/3 знаходилися в Ліоні – центрі цієї галузі. Зріс обсяг металургійного виробництва. У 1846 р. половину чавуну та 2/3 заліза виплавили з використанням кам'яного вугілля. Його добували 4,4 млн т на рік, імпортували 2 – 2,5 млн т. У 30-х роках фабрична промисловість поширилася у суконному, дзеркальному, керамічному, хімічному виробництвах,

поліграфії. У 20–х рр. ХІХ ст. зародилося французьке машинобудування. Будували парові двигуни, машини для текстильної промисловості. Вирішальний етап промислового перевороту розпочався після революції 1848 – 1849 рр. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничу машинобудування. В легкій промисловості понад половину прядильних веретен приводили в рух автоматичні машини або парові двигуни. Загальний обсяг промислової продукції за 1851 – 1865 рр. зріс майже у 2 рази, виробництво чавуну – в 3, виплавлення сталі – у 8 разів. У промисловості і на транспорті кількість парових двигунів зросла з 7,7 до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км. Виникло об'єднання власників металургійних підприємств – «Коміте де Форж» (350 доменних і 1000 пудлінгових печей). Залізничні товариства об'єдналися в 6 компаній. У 1855 р. в Парижі було організовано Всесвітню промислову виставку. Проте значну роль в промисловості продовжувало відігравати ручне виробництво. Переважали невеликі підприємства з 2 – 4, в металургії – близько 20 робітниками.

Важка промисловість Франції відставала від англійської, німецької, американської. Таке становище в індустрії значною мірою пояснювалося пануванням фінансової верхівки, тяжінням банківської системи до лихварства, біржової спекуляції, державних і зовнішніх позик. Світова економічна криза 1857 р., торговий договір з Великобританією (1860 р.), що зменшував або скасовував мито для англійських товарів, промисловий застій початку 60–х років також призводили до відставання французької промисловості.

Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням – у 30–х роках ХІХ ст. Повільність економічного розвитку пояснювалася політичною роздробленістю німецьких земель, пануванням феодальної системи землеволодіння, що стримувало формування вільної робочої сили, збереженням цехової системи. Створення Митного союзу (1833 р.), уніфікація монетного обігу і вагових систем прискорили формування та розширення національного ринку.

Промисловий переворот у Німеччині завершився в 50 – 70–х рр. ХІХ ст. після революції 1848 – 1849 рр. Його темпи характеризують такі економічні показники:

- продукція важкої промисловості;
- виплавлення чавуну;
- споживання бавовни зросли у 3 рази;
- видобуток вугілля у 4 рази;
- потужність парових двигунів у 9 разів,
- протяжність залізниць у 3,3 раза (19,6 тис. км).
- у 1861 – 1870 рр. випуск засобів виробництва збільшився на 23% ;
- засобів споживання – на 9%. Машинне виробництво перемогло.

Внаслідок інтенсивного грюндерства (заснування) лише в Пруссії утворилося 395 акціонерних компаній з капіталом у 2,4 млрд марок.

Економічному піднесенню Німеччини сприяла боротьба за її об'єднання, що завершилася утворенням у 1871 р. імперії на чолі з пруським королівством. На початку 70–х рр. Німеччина стала аграрно–промисловою державою:

- у промисловості було зайнято 1,5 млн осіб;

- переважала легка промисловість (2/3 продукції);
- передовою була галузева структура важкої промисловості;
- значну роль відігравали ремесла і домашня промисловість, в яких працювало 2 млн осіб.

За рівнем економічного розвитку Німеччина продовжувала відставати від Великобританії та Франції, однак випереджала останню за потужністю важкої промисловості.

3. Класична політична економія.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив занепад меркантилізму. На зміну йому прийшла класична політична економія. Інтереси буржуазії – молодого, прогресивного класу – переміщуються із сфери обігу у сферу виробництва, ідеологія протекціонізму поступається місцем концепції економічного лібералізму, яка ґрунтується на принципах невтручання держави в економічні процеси. Згідно цієї концепції економічна роль уряду обмежується: 1) охороною закону і порядку; 2) національною обороною; 3) забезпеченням державою тих суспільних благ, які не входять у сферу інтересів приватного сектора (охорона здоров'я, екологія). Громадяни сплачують податки, держава гарантує сукупність економічних свобод: вільна конкуренція, вільне підприємництво, вільна торгівля, вільне ціноутворення. За таких умов назріла необхідність у формуванні нової економічної теорії, яка могла б теоретично узагальнити і пояснити нові економічні процеси. Таким чином, період кінця 17–поч.18 ст. знаменується початком нової школи в політекономії, яка отримала назву «класичної» через істинно науковий характер багатьох її теоретичних розробок та методологічних положень, які лежать в основі і сучасних економічних теорій.

Автором терміну «політична економія» вважається француз А. Монкретьєн (1615 р., «Трактат про політичну економію», де остання визначалася як наука про ведення державного господарства). **Класична політична економія** – це напрям економічної думки кінця 17 – II пол. 19 ст., представники якого розвінчали протекціоністські ідеї меркантилістів і заклали наукову базу методологічних і теоретичних досліджень ринкових економічних відносин. Головною особливістю напряму є пропаганда ідей «чистої» економічної теорії і доцільності повного «laissez faire», тобто абсолютного невтручання держави у господарське життя і механізм економіки, яка здатна до саморегулювання. Найбільший внесок у формування і розвиток класичної школи зробили англійські і французькі вчені: У. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.–Б. Сей, Т. Мальтус, Дж. Ст. Мілль та інші.

У своєму розвитку класична політекономія пройшла чотири етапи. I етап – кін. 17 до поч. II пол. 18 ст. Це етап суттєвого розширення сфери ринкових відносин, аргументованих розвінчувань ідей меркантилізму. Головні представники даного етапу – У. Петті (Англія) та П. Буагільбер (Франція). Вони незалежно один від одного першими в історії економічної думки висунули трудову теорію вартості, згідно якої джерелом і мірою вартості є кількість затраченої праці на виробництво тієї чи іншої товарної продукції. Засуджуючи меркантилізм, основу багатства і блага ці вчені бачили не у сфері обігу, а у галузі матеріального виробництва.

Завершила 1-й етап розвитку класичної політекономії французька школа **фізіократії**, розповсюджена у Франції в середині 18 ст. Найвідоміші представники цієї школи – **Ф. Кене** та **Ж. Тюрго** дотримувалися тієї думки, що джерелом національного багатства і доходу є земля і праця, прикладена до неї. Вони ще далі від Петті та Буагільбера заглибилися в аналіз сфери виробництва і ринкових відносин, хоч їх дослідження, в основному, стосувалися галузі виробництва сільськогосподарського.

II етап охоплює період останньої третини 18-го ст. і пов'язаний з іменем і працями **А. Сміта** – центральної фігури серед представників класичної школи. Завдяки його вченню впритул до 30-х рр. 20 ст. безперечним вважалося положення про повне невтручання урядових законів у вільну конкуренцію. Класичними вважаються відкриті Смітом закони розподілу праці і зростання її продуктивності. На його теоретичних розробках ґрунтуються у значній мірі сучасні концепції про товар і його властивості, про прибуток і капітал.

III етап припадає на першу половину 19 ст., коли в низці розвинутих країн Європи відбувся перехід від мануфактурної стадії до машинного виробництва. Це знаменувало завершення промислового перевороту. Впродовж цього періоду послідовники і учні Сміта піддали поглибленій розробці і переосмисленню його основні ідеї і концепції, збагатили школу принципово новими теоретичними положеннями. Серед представників даного етапу особливо виділяються **Ж.–Б. Сей** та **Ф. Бастіа (Франція)**, **Д. Рікардо**, **Т. Мальтус**, **Н. Сеніор (Англія)** та інші.

IV етап – завершальний у розвитку класичної школи. Він охоплює період другої половини 19 ст., протягом якого Дж. С. Мілль і К. Маркс узагальнюють кращі досягнення школи класичної політекономії. Необхідно зауважити, що на цю пору в європейській економічній думці формується новий, більш прогресивний напрям, названий пізніше неокласичною економічною теорією.

Класична політична економія в Англії і Франції.

В. Петті вважається засновником класичної політичної економії в Англії. Народився він у сім'ї ремісника–суконщика на півдні Англії. Свою трудову діяльність розпочав корабельним юнгою. Талановита і неординарна особистість, у подальшому він – лікар, доктор фізики, професор анатомії, економіст–теоретик, політичний діяч Англії. Свої економічні погляди і розмірковування він виклав у працях, опублікованих впродовж 60–80-х роках 17-го ст. Найважливіші серед них: «Трактат про податки і збори»(1662), «Політична анатомія Ірландії» (1672р.), «Політична арифметика»(1676), «Дещо про гроші»(1682). Економічні погляди Петті представляють перехідну епоху від меркантилізму до класичної школи. Він старається проникнути в суть економічних явищ і процесів, виявити їхні внутрішні залежності і закономірності. На відміну від своїх попередників–меркантилістів, він доходить розуміння того, що джерело багатства не у грошах, не у зовнішній торгівлі, а в праці. На думку Петті матеріальною основою багатства є земля, природа, а створює саме багатство праця у різних сферах матеріального виробництва. Торгівля ж тільки розподіляє блага, створені працею. Розмірковуючи таким чином, мислитель висловив думку, популярну і в наші дні: «Труд – батько і найактивніший чинник багатства, а земля – його мати».

Петті є засновником **трудої теорії вартості**. До проблеми визначення

вартості він підходить з позицій з'ясування пропорцій при обміні і заявляє, що вони визначаються витратами праці на виробництво товарів і залежать від продуктивності праці в різних галузях. Петті розрізняє ринкову і «природну» ціну, під останньою він фактично розуміє вартість товару. Вчений розмірковує, що вартість товару створюється працею по добутку срібла і є його «природною» ціною; вартість же товарів, визначена прирівнюванням до вартості срібла, є їх ринковою ціною. Отже, на думку Петті, вартість створює праця, витрачена на виробництво золота і срібла. Інші товари проявляють свою вартість, прирівнюючись до грошей (золота і срібла). Таким чином, у Петті немає чіткого розмежування між споживчою вартістю і міноюю вартістю товарів.

Заробітну плату Петті розуміє як ціну праці робітника, що надає мінімум засобів для існування його і членів його сім'ї. Він розуміє, що робітник отримує тільки частину створеної ним вартості, а решту присвоює власник підприємства. Таким чином, положення про те, що робітник одержує не всю створену ним вартість, а лише мінімум засобів для існування, стало основою постановки питання про додаткову вартість. Основною, загальною формою додаткової вартості у Петті виступає земельна рента. На думку вченого її величина становить різницю між вартістю сільськогосподарської продукції і витратами виробництва (тут Петті не проводить чіткої межі між рентою і прибутком фермера, уніфікуючи поняття «рента»).

Родоначальником класичної політичної економії у Франції став **П. Буагільбер**. Він різко критикує меркантилістів, протиставляючи їм своє бачення багатства, яке проявляється не у фізичній масі грошей, а в наявності корисних благ і речей. Французький мислитель, розглядаючи багатство нації, вперше застосував поняття «національний дохід», розуміючи під ним сукупний дохід від сільського господарства. Таким чином, головним завданням уряду є не зростання кількості грошей, а сприяння розвитку сфери виробництва, особливо сільськогосподарського.

Буагільбер, незалежно від Петті, самостійно обґрунтував трудову теорію вартості. На його думку, суспільний поділ праці зумовлює обмін продуктами праці, а обмін здійснюється у відповідності із затратами праці на виробництво благ.

Що ж стосується грошей, то, розмірковує французький теоретик, вони порушують природну рівновагу товарного обміну. Буагільбер дотримується думки, що єдина корисна функція грошей – це полегшення обміну, а тому вважає можливим замінити металеві гроші на паперові. Недооцінюючи роль грошей як товару, він абсолютизує роль сільського господарства в економічному зростанні країни. Ці ідеї Буагільбера пізніше були розвинуті в теоріях французької школи фізіократії.

У Франції в середині XVIII ст. виникає перша наукова економічна школа, яка отримала назву «школа фізіократії» (з грецької – «влада природи»). Однією з передумов виникнення цієї школи було те, що Франція, не дивлячись на розвиток мануфактурного виробництва, все ж на середину 18-го ст. залишалася феодалною країною, де політика протекціонізму не втратила свої позиції. Цей фактор ставав гальмом на шляху розвитку капіталістичних відносин. Тому молода школа фізіократії виступила як опозиція меркантилізму.

Критикуючи меркантилістів, які джерело багатства бачили у сфері обігу і зовнішньої торгівлі, фізіократи перенесли центр досліджень у сферу матеріального виробництва, зокрема – сільськогосподарського. Отже, фізіократія – це течія класичної політичної економії у Франції середини XVIII ст., представники якої вирішальну роль у створенні національного багатства надавали землі, сільськогосподарському виробництву. Обмеженість їх вчення полягала в тому, що, неправомірно ігноруючи сферу обігу, єдиною сферою, де створюється багатство, вони вважали сільське господарство, а єдиним джерелом багатства називали землю.

Економічне вчення фізіократів базувалося на філософських поняттях про «природне право», «природний порядок». Проте найяскравіше суть фізіократії проявилася у вченні **Ф. Кене**. Його праця «Економічна таблиця» (1758р.) вважається однією з найперших геніальних спроб макроекономічного дослідження. Взагалі ж вчення Кене ґрунтується на таких основних положеннях:

- вчення про «природний порядок»;
- вчення про «чистий продукт» і класи;
- вчення про капітал;
- схема господарського кругообігу (модель суспільного відтворення).

«Природний порядок» полягає в тому, що суспільство підпорядковується природним законам, які є універсальними і створені Богом для блага людей, тому закономірно, що кожна людина діє згідно цих законів і добивається найкращих результатів для себе. Проте, підкреслює Кене, «сутність порядку є такою, що особистий інтерес одного не може бути відокремленим від загального інтересу всіх, а це можливе тільки при пануванні свободи. Природний порядок мусить бути відображений в законах держави, що охороняють особисту власність, особисті інтереси, забезпечують відтворення та правильний розподіл благ.

Важливе місце у теорії економіста займає вчення про «чистий продукт» – це надлишок вартості продукту, створеного в землеробстві, над продуктом спожитим (витратами виробництва). На думку Кене «чистий продукт» створюється лише в землеробстві, а в інших галузях людська праця лише переміщує готовий продукт (як торгівля), або ж переробляє сільськогосподарську сировину (як промисловість). Звідси випливає і поділ праці на «продуктивну» і «непродуктивну». Тобто, тільки продуктивна праця створює «чистий продукт». Пояснюючи таке твердження, Кене наголошує, що нація, суспільство складаються з трьох класів:

- клас виробників: селяни, фермери;
- клас землевласників: король, поміщики, церква;
- клас безплідний: торговці, промисловці, ремісники, наймані працівники.

Кене належить першість у теоретичних розробках положень про капітал. Саме у фізіократів ми знаходимо вчення про «продуктивний капітал», який задіяний у сільськогосподарському виробництві. Всі інші форми капіталу – торговий, промисловий – непродуктивні, вони не виробляють чистого продукту. Тобто капітал у Кене – це не гроші, а те, що купується за гроші і бере участь у виробництві, у створенні «чистого продукту». Кене вводить розмежування капіталу на основний (первісні аванси) та оборотний (щорічні аванси).

Однією із найвидатніших заслуг засновника фізіократії є спроба (і досить успішна) побудувати схему господарського кругообігу, або ж – модель макроекономічного відтворення, виявити його пропорції.

Економічне вчення А. Сміта. Предметом вивчення політекономії Сміт називає проблему економічного розвитку суспільства, зростання благополуччя нації, тобто зростання багатства народу. Ось як розмірковує геніальний економіст. Багатство країни створюється зусиллями всього народу завдяки його продуктивній праці. Якщо виробляється більше, ніж витрачається, то держава багатіє. Різниця між тим, що виробляється і тим, що йде на витрати називається «чистим продуктом», або національним доходом. Останній складається з доходів окремих осіб, які у повсякденному житті і діяльності керуються природнім бажанням заробити для себе гроші. В цих прагненнях кожен суб'єкт суспільства не має міри, але ж яким чином встановлюється та існує нормальний соціальний порядок? А існує він завдяки центральному механізмові ринкової системи – механізмові вільної конкуренції, яка є неодмінною умовою дії об'єктивних економічних законів.

По–друге, Сміт показує ще одну важливу функцію ринкової системи – здатність до саморегулювання. За Смітом, існує т. зв. **Невидима рука**, яка спрямовує і веде суспільство шляхом прогресу. По суті Невидима рука Сміта – це суспільні умови і правила економічної поведінки, за яких завдяки вільній конкуренції підприємців і через реалізацію їх приватних інтересів ринкова економіка буде найдоцільніше вирішувати всі суспільні проблеми, приводячи до гармонії інтереси всіх і кожного. Інакше – Невидима рука – це дія стихійних об'єктивних економічних законів, які функціонують незалежно від волі і бажань «економічних людей», спрямовуючи їх діяльність у потрібне русло. Але існують сфери, де Невидима рука безсила. Це сфери національної оборони, державного судочинства і охорони порядку. В цих галузях пріоритет належить державним органам.

Теорія розподілу праці. У концепції Сміта про зростання багатства нації проблема розподілу праці займає чільне місце (хрестоматійним став приклад шпилькової мануфактури: якщо 10 робітників працюють окремо, то за день вони спроможні виготовити 20 шпильок. Якщо ж одним робітником виконується якась певна операція, то кількість готових виробів зростає до 40 000 штук за день. Отже, робить висновок Сміт, розподіл праці веде до зростання продуктивності праці). Проте майстерня – це лише окремий випадок. Сміт підводить до думки, що все суспільство працює за принципом розподілу праці.

Таким чином, суспільний розподіл праці є вирішальним фактором підвищення продуктивності і ефективності праці, а, значить, і технічного прогресу. Цю особливість знали давно. Але саме Адам Сміт чітко сформулював це положення. По–перше, він зумів побачити універсальний характер такого розподілу: від простих операцій до складних, між класами суспільства, за територіальними ознаками (місто і село). По–друге, Сміт показав, що чим вищий ступінь розподілу праці, тим більшого ефекту можна добитися. По–третє, розподіл праці відкриває простір для винахідництва, адже чим простіша операція, тим легше її механізувати. Отже, наслідком процесу розподілу праці є технічний прогрес. Сміт звертає увагу, що розподіл і, як наслідок, продуктивність праці зростають,

якщо людям допомагають машини і механізми. Робиться висновок: ринкова система стає величезною спонукальною силою до нагромадження капіталу, переважно у вигляді машин і механізмів. Таким чином розподіл праці зумовлює співпрацю всіх для задоволення потреб кожного, що сприяє зростанню багатства і добробуту нації.

Теорія вартості носить у Сміта дуалістичний характер. По–перше, економіст стоїть на позиціях трудової теорії вартості. При чому кваліфікована і складна праця створює в одиницю часу вартість більшу, ніж праця проста і некваліфікована». По–друге, Сміт визначає вартість (і ціну) товару на основі витрат виробництва, слідує теорії витрат виробництва. Відповідно до цього праця не є єдиним джерелом і мірою вартості, тому що капітал і земля теж створюють вартість. На думку Сміта праця, капітал і земля породжують доходи – зарплату, прибуток і ренту – сума яких і визначає вартість (ціну) виробництва, а вона вже стає джерелом і мірою мінової вартості товару. Ціну, яка встановлюється на рівні виробництва, Сміт називає «природною» ціною, а ціну, яка відхиляється від «природної» під впливом попиту і пропозиції – ринковою.

Теорія продуктивної праці Сміта стала продовженням аналогічної концепції фізіократів. Продуктивною економіст вважає працю, яку можна обміняти на капітал, тобто це сукупна праця всіх працівників сфери матеріального виробництва. Непродуктивна – це праця у сфері нематеріального виробництва, тобто праця нематеріалізована. Вагомий внесок геніального економіста у теорію доходів. Сміт характеризує класову структуру суспільства, виділяючи три основних класи згідно їх відношення до засобів виробництва: наймані робітники, капіталісти і землевласники. Кожний клас отримує свій вид доходу: робітники – заробітну плату, капіталісти – прибуток, землевласники – ренту. Сміт визнавав наявність інших груп і верств у суспільстві, але підкреслював, що основні класи получують первинні доходи, а доходи всіх інших груп є вторинними, тобто перерозподіленими. Паралельно Сміт дає визначення національного доходу – це чистий продукт річної праці народу країни, який вимірюється сумою доходів.

Капітал у Сміта – це головна рушійна сила економічного прогресу. Під капіталом він розуміє запас продукції, що приносить прибуток або з допомогою якого створюються нові блага. Сміт увів в науковий лексикон терміни «основний» і «оборотний» капітал і дав їм своє трактування. Основний капітал – земля, машини, споруди, устаткування – приносить прибуток, не беручи участі в обігу.

Оборотний капітал складається з продовольства, матеріалів (сировини і півфабрикатів), грошей, готової продукції, яка перебуває на складах і в магазинах. Велике значення надавав Сміт нагромадженню капіталу і пов'язував його із зростанням національного багатства.

Таким чином, Сміт своїм вченням підвів своєрідний підсумок багатовіковому розвитку економічної думки, ставши її найбільшим досягненням з часів античності до XVIII ст. З іншої сторони праця Сміта – це початок нової епохи в розвитку економічної думки. Сміт створив єдиний комплекс взаємозв'язаних теорій, тим самим створивши той рубіж, від якого мали можливість відштовхнутися економісти наступних поколінь. Завдяки своєму внеску у розвиток економічної теорії Сміт і через 200 років після своєї смерті залишається стовпом ліберальної

ідеології в економіці.

Основні положення методології дослідження **Д. Рікардо** такі:

- система політичної економії, представлена як єдність, підпорядкована закону вартості;
- визнання об'єктивних економічних законів, тобто законів, що не залежать від волі людини;
- кількісний підхід до економічних закономірностей, тобто Рікардо зробив спробу знайти кількісне співвідношення між такими категоріями, як вартість, заробітна плата, прибуток, рента тощо;

Головним завданням економічної науки є дослідження законів, що лежать в основі розподілу доходів поміж класами суспільства у формі зарплати, прибутку та ренти. За Рікардо, саме класові відносини лежать в основі процесів розподілу доходів у суспільстві. Рікардо ототожнює капітал із засобами виробництва, він говорить, що капітал – це «частина багатства країни, яка використовується у виробництві і складається з їжі, одягу, інструментів, сировини, машин тощо, необхідних, щоб привести в рух працю». Характеризуючи капітал, Рікардо показує його як головний фактор розвитку продуктивних сил в суспільстві. Капітал він визначає як фонд виробництва, як запас засобів виробництва. Рікардо систематизував теорію ренти. Англійський вчений, на відміну від фізіократів, які вважали, що рента є даром природи, доводить, що природа у створенні ренти не бере участі і не визначає рівень цін. Джерелом ренти є не родючість землі, а праця робітників, зайнятих у сільському господарстві. Вартість хліба та іншої сільськогосподарської продукції визначається затратами праці на відносно гірших ділянках землі. Це регулююча ціна, за нею продається продукція (однакової якості), яка отримується і на гірших, і на середніх, і на кращих землях. Але на землях більш родючих утворюється надлишок продукції, який і є джерелом рентного доходу власника землі. Що стосується теорії заробітної плати, то він розмежовує природну і ринкову ціну праці. Під природною ціною праці він розуміє величину заробітку, яка дасть змогу робітникові утримати себе і сім'ю. Ринкова ціна праці коливається навколо її природної ціни і залежить від реального співвідношення попиту і пропозиції на працю. На думку Рікардо рівень заробітної плати повинен дорівнювати фізичному прожитковому мінімуму.

Рікардо сформулював «закон падіння норми прибутку». Його сутність така: падіння продуктивності праці сільськогосподарського виробництва призведе до зростання цін на продукти харчування і зростання мінімальної заробітної плати, яка становитиме більшу частину вартості продукції, а отже, норма прибутку буде знижуватися. На думку Рікардо, рента – це надлишок вартості над середнім прибутком, який утвориться за рахунок різної родючості та місцеположення земель. Підставою для отримання ренти є власність на землю.

4. Еволюція класичної політекономії в I пол. XIX ст. Завершення класичної традиції.

Універсальність та космополітичність вчення Сміта забезпечувало можливість використання його в будь-якій країні, а особливості економічного розвитку кожної з них сприяло тому, що класичні ідеї адаптувалися різними

авторами для вирішення теоретичних і практичних проблем власних країн.

Найбільш інтенсивне теоретичне і практичне застосування знайшли смітівські теорії в Англії і Франції – країнах, де з кінця 18 і до середини 19 ст. завершився промисловий переворот і відбувся перехід до індустріального виробництва. У названих країнах формується ринкова система, інфраструктура ринкового суспільства. Таким чином, якісні зміни в економіці, що зумовили небувало високі темпи економічного розвитку, які мали основою лібералізацію економіки, були свого роду підтвердженням ідей А.Сміта.

Т. Мальтус – видатний представник англійської класичної школи, відомий насамперед завдяки своїй праці «Дослід про закон народонаселення», в якій аналізує закономірності і взаємозалежності економічного і демографічного процесів.

У своєму вченні Мальтус виходить з таких основних положень:

- 1) суспільство перебуває у стані рівноваги, коли кількість споживчих благ відповідає кількості населення;
- 2) при порушенні цієї рівноваги в суспільстві починають діяти сили, які повертають його до рівноважного стану;
- 3) існує закон народонаселення, згідно якого і населення, і предмети споживання та продовольство за відсутності перешкод зростають безмежно. Але швидкість зростання населення вища, ніж швидкість збільшення кількості продуктів харчування.

Погоджуючись із Смітом і Рікардо в тому, що людські ресурси є одним із найважливіших факторів економічного розвитку, Т. Мальтус вказує на необхідність їх якісного відтворення. У зв'язку з цим він різко засуджує державні програми підтримки бідноти. Важливо, що вчений передбачає, що у перспективі може виникнути проблема реалізації, оскільки споживання робітників та капіталістів виявиться недостатнім, щоб поглинути всю вироблену продукцію. Мальтус вказує на необхідність зміцнення у суспільстві класу «невиробничих споживачів», до яких відноситься земельна аристократія, військові, чиновники, судді, священники, лікарі, вчителі. Саме завдяки цьому «невиробничому» класу кризи перевиробництва, які виникають через «недоспоживання», носять тимчасовий, короткотерміновий характер.

У створенні багатства нації **Ж–Б. Сей** вирішального значення надавав промисловості, машинному виробництву, технічному прогресові. Головною діючою особою економічного розвитку, тобто рушійною силою в суспільстві він проголосив підприємця – активну, цілеспрямовану і освічену людину, прогресивного промисловця, землероба чи ділову особу, яка комбінує фактори виробництва з метою створення продукту для задоволення потреб споживачів. Сей є автором трьохфакторної теорії вартості. Відомо, що в суспільному виробництві взаємодіють три головних фактори – земля, праця, капітал. Кожен з цих факторів виробництва породжує відповідний дохід: землевласник отримує земельну ренту, найманий працівник – заробітну плату, прибуток отримує капіталіст. На думку Сея, вартість товару не є результат затраченої праці, а є похідною від кожного з факторів. Кожен з них має властивість створювати вартість: земля є матеріальною основою створюваного продукту, вона є першоосновою вартості; праця

перетворює, переробляє природну форму матеріалу; капітал примножує виробничу силу землі і праці. Інакше кажучи, джерелом вартості є не один фактор – праця, а сукупність трьох факторів. Що ж до ролі кожного з факторів у створенні вартості, то вона визначається попитом і пропозицією на ринку. Француз є автором т. зв. «закону Сея», суть якого полягає в тому, що при дотриманні суспільством всіх принципів економічного лібералізму виробництво (пропозиція) буде породжувати адекватне споживання (попит). Тобто, виробництво товарів і послуг в умовах смітівського «природного порядку» обов'язково породить доходи, на які ці товари і послуги вільно реалізуються. Таким чином, Сей вперше вводить в рамки економічного дослідження проблематику рівноваги між попитом і пропозицією. Закономірно, із закону Сея випливає висновок: в системі вільної конкуренції неможлива криза перевиробництва. Перевиробництво може бути тільки щодо окремих товарів внаслідок диспропорцій у розвитку різних галузей. Простіше: якщо хтось виробив забагато, значить в іншому місці виробили недостатньо, щоб відбувся пропорційний обмін.

Д. Мілля називають одним із завершувачів класичної традиції в політекономії. Мілля виступає з позицій соціального реформізму – нового напрямку в політекономії, згідно положень якого капіталізм здатний до змін, вдосконалення, реформ. На відміну від своїх «старших товаришів» – класиків, Мілля відводив державі суттєву роль в соціально-економічному розвитку, розуміючи, що система вільної конкуренції вже не може забезпечити вирішення багатьох економічних проблем. Тому держава, на думку вченого, повинна взяти на себе витрати по створенню інфраструктури, розвитку науки, системи соціального забезпечення і розумного оподаткування. При цьому Мілля осуджував протекціонізм і закони, які забороняли діяльність профспілок, категорично висловлювався проти втручання держави у сферу виробництва. Важливу роль відводив Мілля технічному прогресу, підвищенню освітнього і морального рівня трудящих, свідомому обмеженню народжуваності, розвитку кооперативного руху. Мілля закликав до соціального партнерства у капіталістичному суспільстві. На відміну від своїх попередників – класиків вчений не вважав капіталізм ідеальним ладом і запропонував свою програму соціальних реформ, в основі яких лежали наступні ідеї: по-перше, ліквідація системи найманої праці через створення кооперативних виробничих асоціацій; по-друге – соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку; по-третє, обмеження соціальної нерівності через відміну права спадщини.

Оцінюючи оригінальні ідеї Мілля, не буде помилковою думка, що цей вчений завершив класичну традицію в політекономії.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. В чому полягає суть промислового перевороту? Які його наслідки? Які особливості промислового перевороту у Великобританії, Німеччині, Австрії та США?

2. Розкрийте основний зміст процесу індустріалізації. Покажіть динаміку та особливості індустріального розвитку США, Німеччини, Великобританії.

3. Які об'єктивні процеси економічного життя спричинили виникнення класичної школи?

4. Кому класична школа завдячує своєю назвою?

5. Поясніть значення основних теоретичних положень класичної школи.

6. Порівняйте економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера.

7. Охарактеризуйте основні положення фізіократичної школи.

8. У чому полягає значення «Економічної таблиці» Ф. Кене?

9. Поясніть вислови «економічна людина», «невидима рука».

10. Визначте основні складові економічного вчення А. Сміта.

11. Поясніть теорії вартості та доходів А. Сміта.

12. Чи можна вважати універсальним закон народонаселення Т. Мальтуса?

13. Кому належить теорія трьох факторів виробництва? У чому вона полягає?

14. Охарактеризуйте трудову теорію Д. Рікардо.

15. Дайте визначення «порівняльних переваг».

16. Чому економічну теорію Дж. С. Мілля вважають еkleктичною?

Тема 7. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)

План

1. Перехід до панування монополій.

2. Економічне піднесення Німеччини.

3. Розвиток економіки Англії і США.

4. Економічний розвиток Франції.

5. Маржиналізм. Формування неокласичної теорії.

1. Перехід до панування монополій.

Основною рисою економічного розвитку був перехід від вільної конкуренції до монополізму. Світова промислова продукція зросла в 3 рази.

Важливе значення мали винаходи і вдосконалення в електротехніці, хімічній промисловості, в металургії, машинобудуванні. Винайшли парові турбіни: реактивну – англієць Парсонсон і активну – швед Лаваль. У підсумку пара була замінена електрикою. Виникли нові галузі промисловості – електрохімія, електрометалургія, з'являються перші трамваї.

В цей період було винайдено двигун внутрішнього згорання (бензин – Отто, солярка – Дизель). В 1885 р. – збудовано перший автомобіль (Даймлер, Бенц). Зріс видоботок нафти: в 1870 – 0,8 млн т нафти, 1890 – 20 млн т.

Промисловість перейшла до виробництва пластмаси. Нові способи отримання сталі з чавуна і алюмінія з використанням електроліта (Холл), винайдено дюралюміній – майбутній метал для авіації (Вільм).

В машинобудуванні запроваджується масове, безперервне, автоматизоване виробництво. Відбувається укрупнення підприємств, стандартизація виробництва, застосування конвеєра (Форд).

Ріст промисловості і світової торгівлі визначив бурхливий розвиток залізничного транспорту. З 1860 до 1900 довжина залізниць збільшилася в 4 рази.

Парусні кораблі замінялися пароплавами.

Відбулися зміни в структурі економіки. Прискорився процес індустріалізації. Важка промисловість стала провідною. Для переобладнання промисловості створюються акціонерні товариства. Капітал направлявся на фінансування великих підприємств.

Концентрація капіталу і виробництва призвела до утворення монополій, які прийшли на зміну вільній конкуренції. Найшвидше монополії виникали в гірничовидобувній, металургійній, суднобудівній, електротехнічній галузях.

З виникненням монополій капіталізм вступив у нову стадію – імперіалізм.

Ознаки імперіалізму:

1) концентрація виробництва і капіталу досягла такого ступеня, що утворила монополії;

2) злиття банківського капіталу з промисловим і утворення фінансової олігархії;

3) вивіз капіталу переважає над вивозом товарів;

4) утворюються міжнародні монопольні союзи капіталістів;

5) завершується територіальний розподіл світу між великими державами.

Монополії – це великі господарські об'єднання, які перебувають в приватній власності (індивідуальній, колективній, акціонерній) і здійснюють контроль над ринками за допомогою концентрації матеріальних і фінансових ресурсів, науково-технічного потенціалу з ціллю отримання монопольного прибутку.

Основні форми монополістичних об'єднань:

1. Картелі – об'єднання, учасники яких заключають угоди про регулювання об'ємів виробництва, умови збуту продукції і найму робочої сили. Учасники картелів зберігають комерційну і виробничу самостійність.

2. Синдикати – об'єднання, в яких розподіл замовлень, купівля сировини і реалізація готової продукції здійснюється через єдину збутову контору.

3. Трести – повне об'єднання підприємств, які виробляють однорідну продукцію, з ціллю спільного виробництва і збуту. Учасники трестів не мають комерційної і виробничої, і не рідко юридичної самостійності.

4. Концерни – об'єднання ряду трестів чи підприємств промисловості, транспорту, торгівлі і банківської сфери. Учасники зберігають формальну самостійність, але підпорядковуються контролю фінансової групи, яка очолює концерн.

В 60–70 рр. монополії починають утворюватися і їх вплив на економіку незначний. В 80–90 рр. їх кількість зросла, але вони були нестійкими і часто розпадалися. В період світової економічної кризи 1900–1903 р. вони утвердили своє лідерство в економіці.

Монополії починають ділити світовий ринок на сфери впливу. Виникають міжнародні монополії і монопольні союзи.

Для монополій і фінансової олігархії найефективнішим способом отримання прибутку став вивіз капіталів у відсталі країни, які вже були втягнуті у світовий ринок. Капіталів там не вистачало, а робоча сила була дешевою.

Посилюється циклічність економіки, більш глибокими стають кризи. Зростає

нерівномірність економічного розвитку країн, збільшуються диспропорції в розподілі ринків збуту і сировини, що призводило до зростання протиріч між провідними країнами. Починається боротьба за переділ світу.

2. Економічне піднесення Німеччини.

В 1871 р. відбулося об'єднання Німеччини.

Відміна в I половині XIX ст. кріпосного права відкрила шлях до ринкової економіки та економічного піднесення.

Причини швидкого промислового розвитку:

1) об'єднання Німеччини та її перемога над Францією: створено єдиний державний апарат, ліквідовані внутрішні мита, введено єдину грошову одиницю, систему мір і ваг, загальнонімецьке залізничне і поштове право;

2) захоплення Ельзасу і Лотарінгії, отримання з Франції контрибуції – 5 млрд. франків;

3) збільшення кількості населення на 15 млн. (40%) за останню третину XIX ст., що розширило внутрішній ринок;

3) запроваджено політику протекціонізму в 1879 р.;

4) нові підприємства створювалися на основі досвіду і технологій провідних країн;

5) зросла інтенсифікація праці;

6) зростання німецького мілітаризму;

7) розвиток нових галузей промисловості: електротехнічної, алюмінієвої, хімічної, машинобудівної;

8) відбувалася концентрація виробництва і капіталу, створення великих підприємств.

Особливості монополій в Німеччині:

1. Монополії утворювалися на базі картелів і синдикатів, бо не було капіталів, сконцентрованих в одних руках.

2. Утворення монополій відбулося раніше і проходило швидше.

3. Монополії об'єднували велику кількість підприємств.

4. Монополії проникли у всі сфери економіки.

Сільське господарство Німеччини:

1) від кріпацтва селян звільнили без викупів;

2) зберігалася велике поміщицьке землеволодіння і селянське малоземелля;

3) поміщики використовували переважно працю найманих батраків, які утримували земельний наділ;

4) відбувався прогрес в с/г, пов'язаний з розвитком капіталізму: зростання посівних площ, запровадження складних сівозмін, використання нової техніки, штучних добрив.

Міжнародні економічні відносини:

– заключення договору про співпрацю з «Дженерал електрик»;

– утворення міжнародних картелів з торгового пороплавства, виробництва рейок, цинку;

– великого значення набуває вивіз капіталу та експорт продукції промисловості;

– конкуренція з французькими, англійськими, американськими, російськими товарами на світових ринках;

– захоплення колоній: Того, Камерун, Північно–західна Африка, Каролінські, Маріанські, Маршалові острови, міста в Китаї;

– початок будівництва військового флоту та виробництво сухопутних озброєнь.

На початку ХХ ст. Німечина займала 2 місце за промисловим виробництвом і 3 – за вивозом капіталу.

3. Розвиток економіки Англії і США.

Розвиток економіки Англії та втрата нею промислової і торгової гегемонії.

Промисловість:

– у 50–60 рр. залізничний транспорт витіснив всі інші сухопутні;

– у 60–х р. – перше місце за вуглевидобутком;

– виплавка чавуну – половина загальносвітового;

– Англію називали «майстернею світу»;

– в 1870р. – 32% світового промислового виробництва, 50% вугілля і чавуну.

В останні десятиліття ХІХ ст. значно скоротилися темпи росту промисловості. Причини:

– промисловий переворот в інших країнах відбувся пізніше і здійснювався на більш високій технічній базі;

– промисловість мала морально застаріле обладнання. Власники вкладали гроші не в оновлення обладнання, а вивозили капітали;

– на світових ринках посилювалася конкуренція, яка звузила ринки збуту англійських товарів. В Англії проводилася політика фритредерства, а в інших – протекціонізму;

– світова аграрна криза 1874 – 1894 рр., яка була викликана дешевим американським хлібом. Капітал став покидати аграрні галузі. Вихід з кризи вбачали в переході від зернового господарства до виробництва кормів для інтенсивного тваринництва та застосуванні с/г машин, штучних добрив, збільшення питомої ваги технічних культур;

– недостатня потужність і слабка концентрація електростанцій.

Найкраще в Англії розвивалося суднобудування. З'являються нові галузі – енергетична, хімічна, сталеварна. Розвивається залізничний транспорт.

Зростає експорт капіталу і його не вистачає для нових галузей. Тому мобілізація коштів здійснюється за допомогою акціонерних компаній.

В кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. склалися умови для монополізації економіки.

Особливостями англійських монополій була їх пізня поява та відносна слабкість. Причини:

– отримання промисловцями надприбутків без знищення конкуренції;

– відносний занепад старих галузей (особливо видобувної);

– орієнтація промисловості на експорт, а міжнародний ринок важче піддається монополізації.

Фінанси і торгівля:

– банківський капітал за темпами концентрації і капіталізації значно

випереджав промисловий;

- склалася система великих акціонерних банків;
- важливе місце належало колоніальним банкам (в 1910 р. – 72);
- Лондон був світовим фінансовим центром;
- англійська валюта виконувала роль світових грошей;
- Англія була провідною країною у світовій торгівлі, проте поступово зростала доля імпорту та збільшувалася конкуренція;
- зростали доходи від відсотків на капітал, вкладених за кордоном, за посередницькі торгівлі і банківські операції, за страхування морської торгівлі;
- основна доля експорту капіталу направлялася на фінансування залізничного і портового будівництва.

Частка англійської промисловості скоротилася з 32% в 1870 р. до 14 % в 1913 . Англію за цим показником випередили США і Німеччина.

Розвиток монополістичного капіталізму в США.

Економічний розвиток США характеризувався прискоренням темпів зростання, що дозволило їм стати провідною індустріальною державою.

З 1870 по 1890 рр. виробництво чавуна збільшилося у 8 разів, вугілля – 10, виплавка сталі – 150 разів. Вартість промислової продукції та кількість робітників зросли в 3 рази.

Причини економічного росту:

- перемога капіталістичної Півночі над рабовласницьким Півднем, реконструкція Півдня та створення загальнонаціонального ринку;
- наявність великих природних багатств та шляхів сполучень;
- високий рівень накопичення національного капіталу та великий притік капіталу з Європи (на поч. ХХ ст. інвестиції сягали 3,4 млрд дол.);
- зростання чисельності населення в основному за рахунок іміграції з розвинених європейських країн. В 1900 р. – 71,1 млн, 1913 – 96,5 млн.
- внутрішня міграція і зростання міст. В 1900 р. було 38 міст з насел. понад 100 тис.;
- завершення промислового перевороту та індустріалізації, прискорений технічний розвиток. Для технічного прогресу було характерним швидке впровадження винаходів у виробництво, засноване на комерціалізації;
- протекціоністська політика уряду, митні тарифи;
- віддаленість від основних економічних конкурентів, та сусідство з відсталою Латинською Америкою.

Промисловість. В 1913 р. на долю США припадало 47% світової виплавки сталі, 45% – вугілля, 82% – нафти, загалом – 38% світової промислової продукції. Розвивалися нові галузі промисловості: електроенергетична, переробка нафти, хімічна, автомобільна.

Відбувається концентрація та централізація виробництва і капіталу та утворення на цій основі монополістичних об'єднань, посилення ролі банків і фінансового капіталу. Процес монополізації відбувався у формі трестів. Перша монополія в пром. – нафтовий трест Рокфеллера «Стандарт ойл» (1879) – в 1900 р. контролював 84% внутрішньої торгівлі нафтою і 90% її експорту.

Сталеварна компанія «Юнайтед Стейтс Стіл» – сталевий трест вперше досяг

капіталу в 1 млрд.

Запровадження на заводах Форда конвеєра знизило ціну машини з 950 до 290 дол.

Були прийняті антитрестівські закони: 1887 року закон про створення міжштатівської торгової комісії для нагляду за діями залізничних компаній, 1900 – закон Шермана про незаконність створення підприємств, які обмежують співпрацю між штатами чи з іноземними держ.

Фінанси. Дві найбільші фінансові групи – Моргана і Рокфелера. Вони володіли залізницями, нафтовими, металургійними, машинобудівними, вуглевидобувними компаніями.

В США відбувалися періодичні економічні кризи в 1873 – 78 рр., 1882 – 1885, 1893 – 1897, 1900 – 1903, 1907 – 1908, 1913 – падіння біржових курсів, банкрутство банків, спад виробництва і ділової активності, розорення дрібних і середніх фірм.

Державне регулювання економіки торкнулося промисловості і банків.

На поч.ХХ ст. почалася «прогресивна ера», яку відкрила політика «чесного курсу» Т. Рузвельта:

- створювалося міністерство торгівлі і праці зі спеціальним Бюро у справах корпорацій для збору інформації;

- залізничним компаніям забороняється змінювати тарифи на перевезення вантажів;

- держава контролювала виробництво харчових продуктів і медпрепаратів;

- збільшено Державний земельний фонд з 45 до 150 млн акрів. Держава отримала багаті на корисні копалини землі, які не можна було розпродавати;

- прийнято закон Олдріча–Вріланда (1908), який дозволяв 10 банкам організувати Національну грошову асоціацію на 6 років з правом випуску банкнот, які забезпечені акціями і облігаціями штатів;

- у 1913 р. прийнято закон про тарифи, мита були знижені від 42 до 27%;

- у 1913 р. – створення Федеральної резервної системи.

Сільське господарство. Розвитку с/г сприяли збільшення населення, попит у промисловості, урбанізація.

Характерні риси с/г:

- завершення ринкових перетворень на Пд і перемога фемерського шляху розвитку с/г;

- підвищення продуктивності праці, поглиблення інтенсифікації і спеціалізації;

- диференціація і зростання кількості крупних фермерських господарств, які були найбільш конкурентоспроможними на зовнішніх і внутрішніх ринках;

На Півдні утворилася форма оренди – кропперство – орендарі–афроамериканці виплачували половину урожаю. Пеонат – система боргового рабства, праця за борги на землевласника.

Площа оброблюваних земель збільшилася у 1870 – 1900 рр. з 189 до 415 млн акрів, з 5,8 млн фермерських господарств 2,1 млн здавалися в оренду.

З 1890 р. застосовують парові трактори, а з 1907 р. – дизельні.

Для захисту інтересів фермерів створюються різні організації, союзи. В 1865 організація грейнджерів – займалася підтримкою кооперативного руху і освітньою

діяльністю.

Фінансова олігархія стала проявляти інтерес до зовнішніх ринків і територій. Ріст виробництва супроводжувався розширенням експорту, в 1876 р. експорт переважав над імпортом. В 1900 р. експорт становив 1,394 млн. дол.

4. Економічний розвиток Франції

В кінці XIX ст. за промисловим розвитком була на 4 місті. В 60–ті рр.–10% світової промислової продукції, в кін. XIX ст.–7%.

Причини промислового відставання:

- поразка Франції у війні з Прусією (1870). Наслідки цієї катастрофи для Франції – загальні витрати становили 16 млрд. франків (3 млрд. дол.), захоплення Німеччиною Ельзасу і Лотарингії – найбільш розвинутих областей з запасами залізних руд. загинуло 1,5 млн. чол.;
- промисловість відставала за технічним рівнем виробництва;
- невістачало сировини і палива. Ввозили вугілля, залізну руду, чорний і кольоровий метал, бавовну;
- важке становище в с/г: вузькість внутрішнього ринку, аграрне перенаселення, недостатній ринок робочої сили;
- фінансові ресурси не вкладалися в національну економіку;
- відстала структура промисловості (переважало виробництво предметів споживання, а не важка індустрія);
- недостатнє використання електроенергії.

Франція відставала від США, Німеччини, Великобританії не лише за темпами розвитку, а й за структурною перебудовою промисловості. Так, за 1884 –1909 рр. загальна продукція промисловості зросла на 75%, а за 1909 – 1914 рр. –лише на 25%. Це можна пояснити втратами в франко–пруській війні, переважаючим розвитком легкої промисловості, низьким технічним рівнем виробництва. Негативно впливали на економічний розвиток парцелярний характер землеробства, його низький технічний рівень, зменшення сільськогосподарського виробництва внаслідок завезення дешевого хліба з–за океану. Послабленню економіки Франції сприяв експорт капіталів, що становив 30% світових інвестицій. За даними 1908 р., у французьку промисловість і торгівлю було вкладено 9,5 млрд фр., в облігації та закордонні цінності – 104,4 млрд фр. Франція вивозила капітал у формі позикового, що привело до зростання чисельності рантьє. На початку XX ст. їх налічувалося 2 млн при населенні 40 млн.

Для експорту товарів і капіталів Франція створила колоніальну імперію, територія якої в 21 раз була більшою. Метрополія вивозила в свої колонії 10% експортного капіталу, 13% товарів. Інтенсивно розвивалося транспортне машинобудування, зокрема виробництво автомобілів, суднобудування. За темпами будівництва залізниць Франція поступалася лише США, їх протяжність в 1911 р. досягла 50,2 тис. км. У легкій промисловості зберігалось значення виробництва предметів розкоші, текстилю, галантереї. Перед першою світовою війною відставання французької промисловості від американської, німецької, англійської досягло відповідно: в металургії – 6, 3 і 2 рази; за видобутком вугілля – 12,4; 6 і 7 разів; за виробництвом чавуну – 6,6; 3,9 і 1,6 рази; за виробництвом сталі – 6,3; 7 і

1,9 раза.

Для економіки Франції характерним було збереження великої кількості невеликих підприємств, повільний процес концентрації виробництва. На початку ХХ ст. лише 30% підприємств мали понад 50 робітників. Швидке зростання кількості акціонерних товариств почалося в перші роки ХХ ст., коли щорічно виникало 600 – 700, а в 1907 р. – 1000 нових компаній. Монополізація у формі картелів і синдикатів почалася в 70-х роках ХІХ ст. Так, в 1876 р. утворився металургійний синдикат (13 заводів), у 1883 р. – цукровий картель. На початку ХХ ст. велика кількість картелів виникла в хімічній, текстильній, вугільній, металургійній промисловості, на торговому флоті, у машинобудуванні.

Винятково високими були темпи концентрації банківського капіталу. За 1870 – 1909 рр. три банки «Ліонський кредит», «Національна облікова контора», «Генеральне товариство» збільшили обсяг капіталів в 4,4 раза, вкладів – у 10,2, кількість відділень – у 19,2 раза. Загальна сума банківського капіталу досягла в 1914 р. 11 млрд фр. Головним центром фінансового капіталу був Французький банк. І Однак діяльність банків була спрямована не на інвестиції у промисловість, а на позиково–лихварську діяльність. Капіталовкладення всередині країни щорічно зростали на 1 %, експорт капіталу – на 3 %. Перед війною обсяг експортованого капіталу був в 1,6 рази більший, ніж капіталовкладення в національну промисловість і торгівлю.

5. Маржиналізм. Формування неокласичної теорії.

В ІІ пол. ХІХ ст. одразу декілька вчених (австрієць Менгер, англієць Джевонс, швейцарець Вальрас) практично одночасно і незалежно один від одного звернулися до аналізу так званих «граничних величин»: граничної корисності, граничної продуктивності та ін. Через декілька десятиліть, завдяки перш за все А. Маршаллу, граничний аналіз впевнено входить в економічну науку, використовуючись як на мікрорівні (теорія вартості і ціни, теорія фірми), так і на макрорівні (теорія процента, загальна рівновага). Таким чином протягом останніх тридцяти років ХІХ ст. класичну політекономію поступово змінює маржинальна економічна теорія. Ця зміна була закономірною, вона стала наслідком прогресу в природничих і гуманітарних галузях наук і особливо в економіці, яка все впевненіше набирала ознак монополістичного типу господарювання. Основною ідеєю маржиналізму стало дослідження граничних економічних величин як взаємозв'язаних явищ економічної системи в масштабах фірми, галузі (мікроекономіка), а також всього народного господарства (макроекономіка).

В основі маржиналізму лежить теорія граничної корисності, згідно з якою ринкова ціна товару визначається не суспільно–необхідними затратами праці, а ступенем корисності його (товару) для споживача, або ж ступенем насичення потреби в ньому. Гранична корисність – це здатність задовільнити найменш інтенсивну потребу, або ж – це додаткова корисність, яку отримує споживач від додаткової одиниці товару чи послуги.

Поки в Європі вчені–економісти в більшості своїй займалися історико–господарськими проблемами, захоплювалися соціалістичними ідеями, в економічній теорії в останній третині ХІХ ст. пройшов переворот, названий

«маржинальною революцією». В ній можна виділити два етапи.

Перший етап охоплює 70–80-ті рр. XIX ст. і пов'язаний з іменами К. Менгера, У. Джевонса та Л. Вальраса. Саме на цьому етапі центральне місце займала теорія граничної корисності, а сама оцінка корисності товару визнавалася психологічною характеристикою з позиції конкретної людини. Тому перший етап «маржинальної революції» має назву «суб'єктивного напрямку».

Другий етап маржиналізму припадає на 90-ті рр. XIX ст. і з цього часу маржиналізм стає популярним і пріоритетним у багатьох країнах. Головне досягнення маржиналістів на цьому етапі – відмова від суб'єктивізму і психологізму 70-х рр. В результаті представники другого етапу маржинальної революції стали розцінюватися як наступники або спадкоємці класичної політекономії і стали називатися «неокласиками», а їх теорія – «неокласичною». Найбільший внесок на даному етапі внесли англієць Маршалл, американець Кларк та італієць Парето.

Таким чином, суть маржинальної революції полягала в тому, що поняття граничної корисності та інших граничних величин (граничні витрати, гранична продуктивність, гранична схильність до чогось) дозволили створити новий інструмент аналізу економічної реальності, який використовує математичний аналіз.

Якщо в центрі класичної теорії стояло завдання вивчення зростання суспільного багатства, яке залежить від темпів накопичення капіталу і від темпів приросту населення, то в центрі маржинальної теорії стояло завдання дослідження поведінки окремої фірми, яка максимізує свій прибуток і поведінки окремого споживача, що максимізує свою корисність від придбання споживчих благ. Інакше – в маржиналістському підході головним вважається вивчення взаємного зв'язку між даними цілями і даними обмеженими засобами, які допускають альтернативні способи їх використання і ставлять питання про їх оптимізацію.

А. Курно – засновник математичного напрямку в економічній науці. Проте, слід зауважити, найвагоміша праця Курно «Математичні основи теорії багатства» (1838) не принесла йому успіху при житті, не знайшовши визнання у сучасників. У цій праці Курно, опираючись на аналіз функціональних залежностей, сформулював поняття економічної рівноваги, ввів у науковий обіг поняття функції попиту та ін.

Г. Госсен у своїй книзі «Розвиток законів суспільного життя і правила людської діяльності, що впливають з них» (1854) сформулював ряд закономірностей, названих пізніше законами Госсена. **1-й Госсена** – закон насиченості потреб: по мірі збільшення кількості товару його корисність зменшується. Або ж: бажаність даного блага зменшується із збільшенням його споживання (по мірі насичення потреби в ньому). **2-й Госсена** – закон вирівнювання граничних корисностей. Згідно цього закону оптимальна структура споживання (попиту) досягається при рівності граничних корисностей благ, що споживаються.

Австрійська школа в маржиналізмі.

Вагомий внесок у розвиток маржинальної теорії зробила австрійська економічна школа, представлена К. Менгером, Ф. Візером, О. Бем-Баверком. Це, як відомо, представники 1-го етапу маржинальної революції, вихідним

методологічним принципом яких був суб'єктивно– психологічний підхід до аналізу економічних процесів.

Основні положення концепції граничної корисності висунутої економістами австрійської економічної школи:

- У центр дослідження цінності (вартості) благ ставиться аналіз споживчого попиту. Цінність благ (товарів, послуг) обумовлюється їх граничною корисністю для споживача. Саме гранична корисність визначає пропорції обміну і відповідно ціну товарів, що обмінюються. Головною проблемою стає вивчення попиту.

- Аналіз граничної корисності пов'язаний із вивченням мотивів економічної поведінки людей, тобто в основу аналізу кладеться суб'єктивний принцип.

- Що стосується цінності засобів виробництва, то вона визначається не затратами праці, а через оцінку граничної корисності товарів, у виробництві яких ці засоби беруть участь.

- Обмін благ проходить на основі принципу рівноваги суб'єктивних оцінок учасників обміну.

З точки зору представників австрійської школи процес утворення цінності представлений двома етапами:

- 1) утворення суб'єктивної цінності;
- 2) утворення об'єктивної ціни.

Фундатором і першим главою австрійської школи маржиналізму став **К. Менгер**. У 1871 р. він опублікував свої «Основи політичної економії», де були сформульовані основні принципи теорії граничної корисності. Менгеру та його однодумцям вдалося похитнути пануючу до цього періоду парадигму класичної політекономії про безумовний пріоритет сфери виробництва над сферою споживання. Менгер впевнений: людські потреби – ось звідки починаються ланцюжки економічних причин і наслідків. А тому основою економічної діяльності, на думку Менгера, є психологія господарюючого суб'єкта, яка обумовлює його потреби, мотиви діяльності і всю економічну поведінку.

Всі блага (це речі або дії, послуги, які задовольняють наші потреби) Менгер розділив на різні «порядки»: споживчі блага – це блага «першого порядку». Блага другого, третього і вищого порядків є ті, з допомогою яких виробляються споживчі блага. Отже, саме споживчі блага наділяють цінністю виробничі ресурси, з допомогою яких виробляються.

Австрійський економіст заперечує важливість поняття про три фактори виробництва, тому що всі вони є благами вищого порядку. І цінність їх визначається шляхом «вставлення» їм частини цінності благ першого порядку, у створенні яких вони брали участь. Сформульоване вченим положення відносно оплати факторів пізніше стали називати теоремою розподілу Менгера: у випадку, якщо доходи пропорційні розмірам виробленої продукції, а оплата кожного фактора рівна його граничному продукту, то загальна сума таких оплат рівняється сукупному продукту.

Важливою заслугою Менгера є впровадження ним в економічну теорію поняття комплементарності (взаємного доповнення) виробничих благ. На думку вченого цінність виробничого блага може навіть зникнути, якщо не вистачає одного із необхідних для нормального виробничого процесу елемента. Тобто, засіб

виробництва є для нас благом і має цінність тільки у тому випадку, якщо ми володіємо повною комбінацією комплементарних (взаємодоповнюючих) благ даного порядку, достатньою для виробництва корисного продукту – блага нижчого порядку.

Внесок **Ф. Візера** в економічну теорію полягає перш за все у його теорії альтернативних витрат. Вчений ввів у науковий обіг поняття «**альтернативних витрат**», суть якого полягає в тому, що витрати виробництва даного продукту залежать від альтернативних можливостей, якими приходиться жертвувати для того, щоб виробляти цей продукт. Звідси формулюється т. зв. **закон Візера** (закон альтернативних витрат):

«Дійсна цінність будь-якої речі є недополучені корисності інших речей, які могли бути вироблені чи куплені з допомогою ресурсів, витрачених на виробництво (купівлю) цієї речі». Таким чином, витрати виробництва – це не виробничі затрати, а форма компенсації в результаті відмови від іншого використання. Тобто, витрати визначаються у відповідності з корисністю кінцевої продукції. На практиці кожен підприємець прагне знайти таку комбінацію факторів, яка забезпечить йому мінімум витрат і максимум результату. У підсумку ресурси всього суспільства розподіляються оптимально, а ціна встановлюється на рівні, який відповідає попиту і пропозиції.

О. Бем–Баверк – австрійський державний діяч та вчений – економіст, автор праць «Основи теорії цінності господарських благ» (1886) і «Позитивна теорія капіталу» (1889). В центрі уваги цих та багатьох інших його робіт знаходяться дві теорії : теорія цінності і теорія капіталу.

Корисність будь-якої речі, в розумінні її бажаності, згідно Бем–Баверка, тісно пов'язана з її корисністю, в розумінні споживчих властивостей цієї речі. Закон спадної корисності у редакції вченого звучить так: «Цінність блага пропорційна інтенсивності незадоволеної потреби при відсутності даного блага.» На відміну від Візера, сукупну корисність блага (запасу) Бем–Баверк розраховує як суму граничних корисностей кожної одиниці цього блага, розрахованої так, ніби саме вона є останньою.

Австрійський вчений розрізняє суб'єктивну і об'єктивну цінність, вважаючи, що перша – це «особиста оцінка блага споживачем і продавцем», а друга – це «пропорції обміну, які формуються на ринку під впливом конкуренції». З цієї точки зору, ціна товару є «результатом зіткнення на ринку різних суб'єктивних оцінок продавців і покупців», які ставляться у залежність від граничної корисності. Зокрема, суб'єктивна оцінка блага із боку покупця визначає верхню межу його ринкової ціни, а із боку продавця – її нижню межу.

Теорія капіталу, прибутку і процента побудована Бем–Баверком на ідеї про те, що прибуток залежить від тривалості виробничого циклу. При цьому цінність сьогоденних і майбутніх благ приймається різною, адже для людей має значення «отримати тисячу шиллінгів зараз чи через три роки». Звідси процент трактується Бем–Баверком як ціна, яку виплачують за можливість розпорядитися грошми сьогодні, а не у майбутньому.

Від економістів австрійської школи беруть початок методологічні підходи, які знайшли практичне застосування в різних галузях управління та господарської

діяльності. Найважливіше те, що теорія граничних величин перенесла центр ваги економічного аналізу з оцінки витрат і затрат на визначення кінцевих результатів. Виробничі ресурси і створювані ними блага отримують свою оцінку від значимості кінцевого продукту, а не від розмірів затрачених зусиль.

Теорія граничних величин сприяла створенню теорії поведінки споживача, вона стала одним із відправних параметрів сучасної теорії цін, аналізу взаємного зв'язку попиту і пропозиції, оцінки ефективності, оптимізації виробничих факторів.

Математична (лозаннська) школа

Л. Вальрас вважається засновником лозаннської школи маржиналізму. Вальрас запропонував концепцію загальної економічної рівноваги, яка одночасно була і розвитком класичних уявлень, і принципово новим підходом до аналізу економічних явищ. Новизна полягала у тому, що, представивши економічну систему як систему рівнянь попиту і пропозиції, Вальрас відкрив еру математизації економічної теорії. Розроблена Вальрасом модель загальної економічної рівноваги відображає взаємозв'язок ринків готової продукції та ринків факторів виробництва в умовах ринкового механізму господарювання із досконалою конкуренцією, який приводить до єдиної рівноваги велику кількість ринків. Ця модель дозволяє зрозуміти, що визначення цін на продукцію, що виробляється для ринку і цін факторів виробництва може бути тільки одночасним, а не почерговим. І що часткова рівновага на певній кількості ринків не гарантує загальної рівноваги для всієї економіки із заданою кількістю ринків.

Модель загальної економічної рівноваги Вальраса – замкнута математична модель, в якій всі учасники діляться на дві групи: власників факторів виробництва (землі, праці, капіталу) і підприємців. Кожен з учасників намагається досягти максимуму корисності цих факторів, якими володіє. Аналізуючи умови і принципи рівноважного обміну між ними, швейцарський теоретик робить висновки: 1. Існує взаємозв'язок і взаємообумовленість цін не тільки на ринку товарів, але і на всіх інших ринках. 2. Ціни на споживчі товари встановлюються у взаємозв'язку і взаємодії з цінами на фактори виробництва, ціни на робочу силу – із врахуванням і під впливом цін на продукти тощо. 3. Рівноважні ціни встановлюються в результаті взаємодії всіх ринків (ринку споживчих товарів, ринку праці, грошового ринку). 4. Математично доводиться можливість існування рівноважних цін одночасно і на всіх ринках. До такої рівноваги прагне ринкова економіка. Але «ідеал» існує лише в теорії, повна рівновага всіх цін на всіх ринках існує як теоретична абстракція.

Модель Вальраса – це статична модель загальної економічної рівноваги, свого роду одномоментний знімок національного господарства у «чистому» вигляді. Вона не дає розуміння, яким чином встановлюється рівновага в розвитку, в динаміці; в ній не враховуються багато факторів, які існують в дійсності. Проте все вищесказане аж ніяк не применшує її значення. Адаже, математично довівши можливість існування економічної рівноваги, Вальрас робить висновок про відносну стійкість ринкової системи. Ця модель послужила основою подальшого розвитку важливих сфер економічної науки. Особливо це стосується вивчення динаміки економічного зростання, розробки концепцій суспільного благополуччя, побудови системи міжгалузевих зв'язків.

Формування неокласичного напрямку. Кембріджська школа.

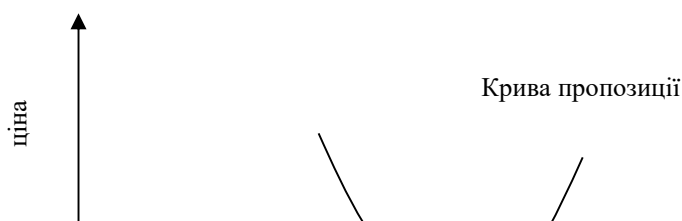
Ідеї економічного лібералізму на новому етапі розвитку суспільства (остання чверть XIX – поч. XX ст.) продовжив неокласичний напрям, представлений двома основними школами: кембріджською та «американською». Теоретичними засадами неокласики є мікроекономічний аналіз та маржиналізм. Представники неокласичного напрямку:

- розробили систему загальної економічної рівноваги та її математичну інтерпретацію;
- розділили предмет економічної теорії на два відносно самостійних розділи: мікроекономіку і макроекономіку, які в сукупності складають єдину «економікс»;
- розвинули мікроекономічний аналіз;
- почали застосовувати математичні методи в економічних дослідженнях;
- сформулювали закономірності оптимального режиму господарювання економічних одиниць в умовах вільної конкуренції;
- господарство розглядали як сукупність мікроекономічних агентів (споживачів, продавців, фірм), які дбають про максимум доходу при мінімумі витрат.

Історичне значення неокласичної теорії полягало в тому, що вона дедалі більше перетворювалась у науку про раціональну господарську діяльність.

Формування неокласичної теорії в руслі маржиналізму безперечно пов'язане з іменем видатного англійського економіста, засновника кембріджської економічної школи **А. Маршалла**. У його вченні вдало систематизувалися і органічно поєдналися досягнення пострікардіанської англійської політекономії, австрійської, нової історичної та математичної шкіл. Свою теорію Маршалл виклав у фундаментальній шеститомній праці «Принципи економікс» (1890). Саме «Принципи економікс» стали початком принципово нового напрямку сучасної економічної науки – неокласичної політекономії, або «економікс».

Термін «економікс» Маршалл вводить зразу ж у першій главі «Принципів...» і пояснює: «Економікс займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства; вона вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка якнайтісніше зв'язана із створенням матеріальних основ благополуччя». Таким чином, основною заслугою англійського вченого є те, що йому вдалося перевести зусилля з теоретичних суперечок навколо проблеми вартості на вивчення питань взаємодії попиту і пропозиції як сил, які визначають процеси, що відбуваються на ринку. Маршалл впевнений, що у економічних факторів зберігається один центр тяжіння – ціна, яка є свого роду економічним магнітом. Тому центральне місце в дослідженнях вченого і його однодумців займає проблема вільного ціноутворення на ринку. Ринкову ціну Маршалл розглядає як результат перетину ціни попиту, яка визначається граничною корисністю і ціни пропозиції, яка визначається граничними витратами. В цьому контексті відомий його приклад з двома лезами ножниць: «Ми могли б з однаковою впевненістю сперечатися як про те, чи регулюється цінність корисністю чи витратами виробництва, так і про те, чим розрізається лист паперу – верхнім чи нижнім лезом ножниць».

Рис. 1. Рівноважна ціна

На думку неокласиків рівновага в економіці – це відповідність між попитом і пропозицією, між наявними ресурсами і потребами. Тут Маршалл пропонує використати поняття рівноважної ціни: «Якщо попит і пропозиція перебувають у рівновазі, то кількість товару, який виробляється в одиницю часу можна назвати рівноважною кількістю, а ціну, по якій він продається – рівноважною, або «нормальною» ціною». Графічною інтерпретацією цієї ідеї є знаменитий «хрест Маршалла» (див. рис. 1), де рівноважна ціна являє собою точку перетину кривої попиту (граничної корисності) і кривої пропозиції (граничних витрат). Обидва ці фактори – складові ціни і вони є однаково значущими.

В теорію ціноутворення англійський теоретик ввів фактор часу. Корисність і попит відіграють вирішальну роль у короткостроковому періоді. Реальні витрати мають переважаче значення в довгостроковому періоді. Якщо виробник не відшкодовує витрати, то це викликає скорочення виробництва до тих пір, поки не встановиться рівновага

Маршалл – автор концепції «еластичності попиту». Це поняття характеризує відношення динаміки попиту до динаміки ціни і є інструментом аналізу ринкової кон'юнктури.

У багатьох питаннях Маршалл та його колеги поділяли погляди класиків, особливо це стосується питань свободи торгівлі, підприємництва, конкуренції. Водночас неокласики просунулися набагато далі своїх попередників. Наприклад, вони ввели поняття «четвертого фактора «виробництва – організації, або ж підприємницьких здібностей. Факторіальним доходом саме цього фактора виробництва є прибуток.

Американський маржиналізм.

В кін. XIX ст. з'являється своєрідний американський варіант теорії граничної корисності. Засновником її став **Дж. Кларк**, економічну концепцію якого розділяється на три частини:

1. Універсальна економіка – визначає загальні економічні закони (закон граничної корисності, закон спадної продуктивності тощо).

2. Економічна статика – це розділ, який описує умови, необхідні і достатні для встановлення рівноваги в ринковій економіці. (Під статикою Кларк розумів відсутність технічного прогресу, переміщень праці і капіталу між сферами господарства). Слід зауважити, що це модель уявна.

3. Економічна динаміка – це наука про відхилення економіки від стану рівноваги, а також про перехід від одного стану до іншого. Предметом вивчення її є міжгалузеві диспропорції, невідповідність попиту і пропозиції.

За Кларком, закони статички – основні (ідеальні), а закони динаміки є їх наслідком, продовженням. Американському вченому належить авторство закону розподілу: «Якщо дії побічних факторів нейтралізовані або зрівноважуються, то кожний фактор виробництва отримує ту суму багатства, котру він створює». Кларк розглядає два основних фактори виробництва: працю і капітал. При цьому управління (підприємництво) розглядається як одна з функцій капіталу. Земля (земельний фонд) також розглядається як один із специфічних різновидів капіталу.

Теорія створення і розподілу багатства у Кларка є наслідком закону спадної продуктивності праці і капіталу: «Якщо один фактор виробництва зростає, а решта залишається незмінними, то об'єм продукції, яка випускається, зростає, але у все більш слабшій степені». Інакше: разом із зростанням будь-якого одного із трьох факторів виробництва порівняно з двома іншими продуктивність його спадає.

Згідно з цими законами Кларк пояснює порядок створення доходів:

- фактор «праця» одержує зарплату, яка визначена «граничною продуктивністю», а якщо кількість робітників зростає, то продуктивність праці знижується, як наслідок – зарплата зменшується. Зауважимо, що «гранична продуктивність» – це продуктивність праці додатково найнятого, «граничного» робітника (останнього, якого може дозволити собі роботодавець), який виробляє продукт, що дорівнює по величині ринковій заробітній платі. Найм такого і наступного робітника уже не збільшує прибутку;

- фактор «капітал» отримує прибуток, також визначений його «граничною продуктивністю», і якщо кількість капіталу зростає, робітники не встигають його увесь застосувати, віддача на одиницю капіталу зменшується, як наслідок – прибуток теж зменшується;

- «земля» отримує ренту, яка визначена її «граничною продуктивністю», тобто якщо кількість оброблюваної землі зростає, працівники не в змозі її всю обробити, віддача на одиницю площі знижується, отже, рента зменшується.

Звідси висновок (доповнення до закону розподілу): «Частина продукту, яку отримує кожен з факторів, залежить від «закону спадної продуктивності» кожного фактора».

Таким чином, на кожному підприємстві за умов статичної економічної рівноваги може встановлюватись найоптимальніше співвідношення між затратами факторів виробництва, яке забезпечує максимальний дохід на кожен їх одиницю. Якщо статика змінюється економічною динамікою, наприклад, під впливом НТП, тоді змінюються пропорції витрат факторів виробництва, які згодом стають оптимальними, таким чином, досягається рівновага, але за більших об'ємів виробництва.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн світу протягом останньої третини ХІХ—на поч. ХХ ст.?
2. Використавши конкретні приклади і факти, порівняйте аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації.
3. Проаналізуйте два напрями розвитку (революційний та еволюційний) сільського господарства США, Японії та європейських країн.
4. Коли завершилося формування світової ринку? Дайте визначення поняття «світовий ринок». Які зміни відбулися в світовій економіці в кінці ХІХ—на початку ХХ ст.?
5. Доведіть, що на зламі ХІХ—ХХ ст. сформувалося світове господарство.
6. Охарактеризуйте методологію маржиналізму. Як виникла назва цієї течії?
7. Чому австрійська школа характеризується крайнім суб'єктивізмом і психологізмом?
8. Поясніть взаємозв'язок граничної корисності та ціноутворення.
9. У чому полягає сучасне значення теорії відсотка О. Бем–Баверка?
10. Що таке «альтернативні витрати»? Наведіть приклади.
11. Чому А. Маршалла вважають засновником неокласичного аналізу? У чому полягає відмінність його поглядів від попереднього маржиналізму?
12. Доведіть справедливість теорії ціноутворення А. Маршалла.
13. Визначте поняття еластичності попиту та його економічний зміст.
14. Як у теорії А. Маршалла враховується фактор часу?
15. Сформулюйте закон спадної продуктивності факторів виробництва.
16. Розкрийте основну проблематику математичної школи політекономії.
17. Поясніть формулювання першого та другого законів Г. Госсена.
18. Визначте сутність кардиналістської та ординалістської концепцій маржиналізму.
19. Чому маржиналізм в кін. ХХ ст. перетворився із самостійної течії економічної думки на найпоширеніший метод дослідження?

Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

План

1. Промисловий переворот в Східній Україні.
2. Аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії і в Західній Україні.
3. Селянська реформа 1861 р. в Росії та її здійснення в Україні.
4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель.
5. Фінансова політика.
6. Особливості економічної думки.

1. Промисловий переворот в Східній Україні.

У кінці XVIII ст. українські землі були поділені і опинилися під владою Російської та Австрійської імперії. Панщина, кріпосне право гальмували розвиток промисловості, сільського господарства та внутрішнього ринку.

У цей час в країнах Західної Європи відбувається промислова революція, яка відзначилась і на ході економічного розвитку України. На Лівобережжі розвивається землеробство, основою якого були поміщицькі господарства. На Правобережжі висока ефективність господарювання у вирощуванні зернових та буряків.

Важливе місце у промисловості займало сукновиробництво, другорядне – залізоробна, скляна, паперова галузі. Характерною рисою господарства першої половини XIX ст. була його раціоналізація, що свідчило про зародження нової епохи – індустріалізації.

Перший етап промислового перевороту відбувся в 20–40 рр. XIX ст. Зросла кількість мануфактур, число найманих робітників, почали використовувати механічні робочі машини. Промисловий переворот розпочався в харчовій галузі, виникає цукрова промисловість. Починають використовувати машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для соків. Робочі машини замінили ручну працю на текстильних мануфактурах(суконних).

У 1823 р. у графа Воронцова в м. Мошни (Черкащина) майстрами–кріпаками було споруджено перший на Дніпрі пароплав «Бджілка» зі встановленою паровою машиною.

Потреби у машинах та механізмах зумовили появу машинобудівних заводів. Перший завод з виробництва с/г техніки, парових котлів збудував у 1841 році український поміщик Кандиба. На 1861 рік в українських губерніях було $\approx$ 20 м/б заводів, але багато техніки привозилося ще з-за кордону. Зростали обсяги металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля. Виробництво базувалося на примусовій кріпосницькій праці.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (60–80 рр.). фабрики і заводи остаточно витісняють мануфактурне виробництво. Основне місце займає цукроваріння. Частка України у всеросійському виробництві цукру у 1880 році становила 90%. Почала використовуватись праця вільнонайманих робітників, яка була вигіднішою і прибутковішою. Стала характерною концентрація виробництва та зростання продуктивності праці. Зростали обсяги виробництва горілки і спирту.

У важкій промисловості технічний прогрес йшов повільніше. Було відкрито поклади залізної руди у Кривому Розі, і як наслідок, виникають шахти та металургійні підприємства. Зростають обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів, але найкраще розвивається транспорт.

У 1863 році розпочалось будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, а потім вона була продовжена до Києва. На Лівобережжі – залізниця з Курська до Броварів.

Отже, після ліквідації кріпосного права в Росії та Україні прискорився економічний розвиток та завершився промисловий переворот.

2. Аграрна реформа 1848 р. в Австрійській імперії і в Західній Україні.

Панщинна система господарювання в Сх. Галичині, Закарпатті та Буковині, що входили до складу Австрійської імперії, була малоефективною та гальмувала розвиток господарства. Хоча становище селян було значно кращим, Габсбурги прагнули покращити стан селянства – головного джерела збирання податків для державної казни. Найгірше жили селяни Галичини: під час літніх с/г робіт панщина тут тривала 6 днів. Тому в 1781 – 1782 роках імператор Йосиф II проголосив патенти, згідно з якими:

- селяни звільнялися від особистої залежності від поміщиків;
- суд над селянами здійснював не пан, а спеціальний державний чиновник;
- розмір панщини встановлювався до 30 днів на рік;
- сільським лихварям (як правило, євреям), які не хотіли займатися с/г заборонялося проживати у селі.

Після його смерті селянські повинності зросли вдвічі, оскільки панщина була вигідною панівним класам Австрії. Галичина була «хлібною коморою» для Австрії і Німеччини, а сільське населення голодувало, оскільки більшість землі належала панам.

Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848 р. в Австрії та інших країнах Зх. і Центральної Європи. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в Закарпатті; 17 квітня 1848 р. – австрійський уряд скасував її в Галичині. 7 вересня 1848 р. віденський парламент ліквідував примусову закупівлю селянами міцних напоїв, правом на виробництво яких володіли поміщики.

Таким чином, скасування панщини було проведене з повним нехтуванням селянської верстви. Але, незважаючи на недоліки, аграрна реформа в цілому сприяла розвитку господарства і формуванню індустріального суспільства.

3. Селянська реформа 1861 р. в Росії та її здійснення в Україні.

Скасування кріпосного права в Росії і в Україні вимагали, перш за все, аграрні відносини, що свідчили про кризу панщини. Праця селян–кріпаків була малопродуктивною і гальмувала розвиток с/г і промисловості.

Проти кріпосного права виступили селяни. За 4 роки (1848–1851) у Київській, Подільській губерніях бунти ставали все частішими. В Україні кріпацтво було найважчим, оскільки пани були чужинцями, які з презирством ставилися до селян. У 1856 р. Олександр II офіційно заявив про необхідність ліквідації кріпацтва.

Проти кріпосного права виступила ліберально настроєна інтелігенція, яка вважала його антигуманним явищем. Промисловці теж були проти, оскільки кріпацтво перешкоджало розвитку торгівлі і промисловості.

Проект аграрної реформи було прийнято Державною радою Росії. На його підставі Редакційна комісія підготувала «Положення», яке Олександр II підписав 19 лютого 1861 року. Водночас був проголошений офіційний Маніфест про скасування кріпацтва.

Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння, а селянські наділи, якими вони користувалися до реформи, зменшилися, їм віддавали землю гіршої якості, вони були позбавлені пасовищ, луків та лісів.

Внаслідок реформи селянство втратило 15% загальної площі земель. Землю селяни повинні були протягом 49 років викупити у поміщиків згідно із встановленими реформою цінами, які перевищували ринкові ціни на землю.

Земельна реформа надала поміщику право протягом 2 років визначати і оформити в уставних грамотах розміри земельних наділів селян. Селяни перебували у становищі «тимчасово зобов'язаних», змушені були відбувати панщину або платити оброк. Дворові селяни взагалі землі не отримали.

Разом з тим, реформа 1861 року створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворення кріпаків у вільних людей. Реформа сприяла господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту і здійсненню індустріалізації.

4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель.

Землі Сх. Галичини, Пн. Буковини і Закарпаття залишались колоніальним аграрно–сировинним придатком. Тим не менш, у 70–80 рр. тут також відбувається процес формування фабрично–заводської промисловості.

У Східній Галичині розвиваються традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна. Найпоширенішою галуззю залишалось цукроваріння. Але застосування передової техніки відбувається дуже повільно. Однією з перешкод у цьому був початок промислового перевороту в німецьких та чеських провінціях Австрії. Негативно впливала і політика властей, які не були зацікавлені у промисловому зростанні західних земель.

Закарпаття забезпечувало сировину для деревообробної, будівельної, хімічної галузей. Хімічну промисловість почали будувати у 1870 р. коштами підприємців США, Англії, Німеччини і Франції. В кінці XIX ст. там почали видобувати граніт, мармур, глини, вапняк. Велике значення мав видобуток бурого вугілля та кам'яної солі з осередком у Солотвині – найбільшій соляній копальні в Україні.

У 60–70 рр. західноукраїнські землі були з'єднані залізницею із Заходом. У 1861 році було завершено будівництво залізниці Краків–Перемишль, а у 1864 році її з'єднали зі Львовом. Далі сполучення отримали Чернівці, Стрий, Тернопіль та інші міста.

Проте залізничне будівництво незначною мірою сприяло розвитку виробництва промислової продукції, переважно лісової та будівельних матеріалів. Західний регіон став легкодоступним джерелом сировини і ринком збуту фабричної промисловості провінцій династії Габсбургів.

Промисловість західноукраїнських земель розвивалася однобоко – розширювалось видобування і первинна переробка сировини, а не виробництво готової продукції. Це негативно впливало на хід промислового перевороту, початковий етап якого припав на 50–70 рр. XIX ст.

5. Фінансова політика.

Головним джерелом бюджетних доходів царської Росії у першій половині XIX ст. були:

- оброчний та подушний податки з селян;
- шинкові та митні збори;
- податки з капіталів та торгових оборотів.

Видаткова частина бюджету мала непродуктивний характер. Більшість витрат припадала на воєнне та морське міністерства. Витрати на освіту в першій половині XIX ст. становили менше, ніж 1% всіх витрат бюджету.

Дефіцит бюджету покривали випуском все більших обсягів зовнішніх і внутрішніх позик, і паперових грошей.

З метою впорядкування грошового обігу в 1839–1843 р.р. було реалізовано фінансову реформу. Її проводили через вилучення асигнацій і введення твердої валюти у вигляді розмінних на срібло державних кредитних білетів, а в 1843 році було вилучено асигнації. Впровадження кредитних білетів на рівні зі сріблом принесло певні вигоди. Це дало змогу відмовитись від срібла в обігу (монети сильно стирались). Але у зв'язку із зростанням державних, особливо воєнних витрат, уряд знову вдався до емісії (випуску) нових кредитних білетів, які знецінювались.

У 1862 р. знову спроба чергової грошової реформи, за якою дозволявся розмін кредитних білетів на золото і срібло. В кінці наступного року розмін було відмінено.

Отже, господарський розвиток України у XIX ст. визначався її колоніальним статусом. Незважаючи на зміни, українська економіка другої половини XIX ст., залишалася аграрно–індустріальною.

6. Особливості економічної думки.

Аналіз історичних джерел свідчить, що українська економічна думка від древніх часів до початку 30–х рр. XX ст. розвивалася як органічна складова світового процесу формування соціально–економічної культури. Вагомий вплив на розвиток української економічної думки мали класична політична економія, західноєвропейський утопічний соціалізм, німецька історична та австрійська суб'єктивно–психологічна школи, марксистська економічна теорія. Підкреслимо, що під впливом цих напрямів економічна думка України формувалася як своєрідне і самобутнє явище і, що важливо, мала зворотній вплив на світову економічну культуру. Наприклад, дослідження українських економістів М. Барановського, Є. Слущкого на декількароків випереджували західну економічну думку і саме в теоретичних розробках деяких українських вчених було започатковано цілий ряд перспективних економічних напрямів. Що ж стосується економічної думки України в радянський період (30–80 рр), то вона розвивалася переважно в руслі догматизованої марксистсько–ленінської політекономії, для якої характерним було протистояння з течіями світової економічної думки.

Суспільно–економічна думка в Україні в період підготовки та здійснення реформи 1861 р. Економічна думка України в XIX ст. розвивалася під впливом конкретних історичних, політичних і господарських умов. Вона, як правило, виступала складовою частиною суспільно–економічної думки. В дискусіях навколо питання скасування кріпосного права, в руслі загострення ідейної боротьби представників різних напрямів суспільно–економічних теорій в цілому

сформувалася ліберальний і радикальний напрями економічної думки.

Представники першого з них основним своїм завданням вважали просвітницьку діяльність, виховання освіченого селянина в дусі християнських чеснот, перевиховання поміщиків та усвідомлення ними необхідності проведення аграрних реформ. Серед них найвідоміші:

В. Каразін – український громадський діяч, вчений–енциклопедист, винахідник, засновник Харківського університету (в 1805 р.). Його проекти реформування різних галузей господарства були спрямовані на прискорення розвитку капіталістичних економічних відносин в Україні та Росії. Зокрема, він запропонував провести заходи стосовно скорочення зовнішнього боргу держави на основі вдосконалення фінансової системи, підвищення курсу карбованця і розвитку вітчизняної промисловості. В політичному плані В. Каразин виступав за перетворення абсолютної монархії в конституційну, за що зазнав репресій з боку царизму.

Д. Журавський – економіст і статистик, автор трьохтомного «Статистичного опису Київської губернії». Грунтуючись на конкретних статистичних матеріалах Журавський здійснив глибокий аналіз розвитку промисловості, зовнішньої торгівлі, внутрішнього ринку, товарних відносин, на основі якого зробив висновки про необхідність якнайшвидшого впровадження підприємницької організації виробництва в Україні. У цьому ж ряду назвемо також і А. Скальковського, Д. Струкова, М. Балудянського.

Після реформи 1861 р., яка мала наслідком ліквідацію феодально–кріпосницької системи, в Україні активізувалося суспільно–політичне життя. Виникають різні громадські об'єднання, які згуртовують інтелігенцію, ідеологів української національної буржуазії, виходять в світ різноманітні друковані видання. Одним із найвідоміших часописів того часу, на сторінках якого висвітлювалися економічні питання був журнал «Основа», який видавався в 1861–1862 рр. в Петербурзі. Видавцями і засновниками його були В. Білозерський, П. Куліш, М. Костомаров. Неможливо не згадати діяльність «Старої громади», яку представляли В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Косач.

М. Драгоманов не був економістом, але суспільно–економічним проблемам присвячено значну частину його наукового доробку. Драгоманов зазначав, що розвиток капіталізму сприяє розвитку продуктивних сил, прискорює технічний прогрес. Для критичного аналізу капіталістичного виробництва він намагався використати політичну економію. Високо оцінюючи фундаментальні праці західних економістів, український мислитель наголошував на необхідності їх перекладу, що сприяло б розвитку в країні економічної думки. У своїх поглядах він спирається на ідеї дрібнобуржуазного соціалізму Прудона із засадами «громадівства», федералізму і анархізму. Велику увагу приділяв Драгоманов пореформеним аграрним відносинам. Неоціненними є заслуги цього громадського діяча в розвитку країської національної ідеї.

Револьюційне крило громадівського руху репрезентувала київська «Молода громада», серед членів якої найвідомішим був доктор медицини **С. Подолинський**. Лікар за освітою, він написав низку праць з питань економіки. Зокрема, в працях «Ремесла і фабрики на Україні», «Про бідність» вчений намагається показати

переваги капіталізму над феодалізмом, популярно викладає марксистську теорію додаткової вартості. За своїми ідейними переконаннями Подолинський був соціалістом і, як Драгоманов, трактував соціалізм з позицій громадянства. Найвидатнішою працею цього вченого, яка зробила справжній прорив у світовій науці, стала стаття «Праця людини і її відношення до розподілу енергії», опублікована в журналі «Слово» (1880). Тут Подолинський, виходячи з питання про єдність сили та кількісну незмінність енергії, пише, що енергія Всесвіту – величина постійна, але вона має нерівномірний розподіл у різних частинах Всесвіту. На розподіл енергії космосу має вплив людська праця, яка може викликати в цьому розподілі такі зміни, які дали б можливість використати найбільшу частину сил природи для задоволення людських потреб. Таким чином, С. Подолинський зробив справді геніальне відкриття щодо збереження енергії, давши науково–природниче тлумачення процесу праці. Це його відкриття має назву «Закон Подолинського».

До революційно–демократичного напрямку економічної думки можна віднести **І. Франка**. Значне місце в його науковій спадщині займають і економічні питання. Велику увагу він приділяв дослідженню економіки Галичини, становищу селянства і робітничого класу. Його перу належать праці: «Земельна власність у Галичині» (1887), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1897), в яких він дає глибокий аналіз феодальних відносин на західно–українських землях.

Великого значення надавав Франко політичній економії, підкреслюючи, що вона є «безперечно найважливішою з усіх наук». Він стверджує, що політична економія як наука досліджує не тільки закони «теперішньої суспільності, а й загальні закони праці людської». Певний час він викладав політекономію в робітничих гуртках самоосвіти і навіть підготував. Як він сам писв, «невеличкий елементарний підручник економії суспільної по Міллю, Чернишевському і Марксу». Він переклав українською мовою 24–й розділ першого тому «Капіталу». Франко був не лише глибоким знавцем марксизму, але і його критиком. У статті «Що таке поступ?» читаємо: «Життя в енгельсовій народній державі було би правильним, рівним, як той заведений годинник. Але є у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви. Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б щезнути, занидіти, бо, ану ж, держава признає її шкідливою, непотрібною ...люди виростили б і жили б в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою».

Щоправда, зауважимо, Франко не був теоретиком у галузі політекономії, а скоріше популяризатором економічної теорії, зокрема вчення Маркса. Проте згодом він розчарувався в марксистських революційних теоріях, а шляхи переходу до соціалізму він пов'язував тільки з еволюційним поступом.

Класична школа в Україні. З середини XIX ст. пануючим напрямом в економічній теорії в Україні була класична політична економія. Пояснювалося це тим, що в Україні почала формуватися національна буржуазія, яка виступала носієм прогресивних тенденцій суспільного розвитку. В боротьбі з феодальним устроєм їй потрібна була така економічна теорія, яка б обґрунтовувала переваги капіталістичного ладу і проголошувала своїм девізом вільну конкуренцію і

невтручання держави в економіку. Слід відзначити, що ставши на шлях пропаганди і розвитку прогресивних на той час класичних доктрин, передусім Сміта і Рікардо, українські економісти не копіювали західноєвропейську економічну думку, а розробляли власні теоретичні положення стосовно господарського розвитку України. Українська класична політична економія розвивалася перш за все на університетських кафедрах в Києві, Харкові, Одесі.

Відомий американський економіст (українського походження) І.С.Коропецький небезпідставно вважає фундатором класичної школи в Україні професора Харківського університету **Т. Степанова**, який створив перший курс політекономії російською мовою. Для теорії Степанова характерний еkleктизм. Основні економічні категорії він трактував з позицій Сміта, Мальтуса, Сея, Сисмонді, використовуючи їх для аналізу господарських процесів в Україні.

І. Вернадський – професор Київського університету, у своїх найвідоміших працях «Предмет політичної економії», «Курс політичної економії», «Нариси політекономії» проповідував доктрину економічного лібералізму на основі принципу «laissez faire». Він вважав, що економічний протекціонізм, будь-яке втручання у приватну ініціативу суперечить дії об'єктивних економічних законів. Вернадський очолював і редагував журнал «Экономический указатель»(1857–1861). Цей вчений вважав ідеї соціалізму помилковими, такими, що суперечать «природі людини, яка прагне до приватно-товарного виробництва».

Особливе місце серед представників класичної школи в Україні належить професору Київського університету **М. Зібєру**. Він був прихильником трудової теорії вартості популяризатором економічного вчення Маркса. Зібєр детально аналізує марксівську теорію грошей, його вчення про двоїстий характер праці, категорії капіталу, прибутку та ін. Підтримуючи ідею Маркса про закономірність зміни суспільно-економічних формацій, вчений водночас не погоджувався з думкою про неминучість революційного перетворення суспільства і був прихильником його еволюційного розвитку.

М. Бунге – професор, а згодом ректор Київського університету, у 1881–1886рр. займав пост міністра фінансів Росії. Він є автором низки праць з економічної теорії, грошового обігу, фінансів, бухобліку, економіки промисловості і торгівлі. М. Бунге став фундатором Київської психологічної школи, яка згодом здобула високу оцінку на Заході.

Маржиналізм в Україні. Вітчизняна економіко-математична школа

Наприкінці 1890 рр. – на поч. ХХ ст. українські економісти починають схилитися до принципів неокласичної теорії, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. Дедалі менше залишалось прихильників трудової теорії вартості, особливо в її марксистському варіанті. Наприкінці ХІХ–поч. ХХ ст. найвідомішими представниками суб'єктивно-психологічного напрямку в Україні стали:

Р. Орженцький – професор С.-Петербурзького університету, один з перших академіків Української академії наук. У працях «Корисність і ціна: політико-економічний нарис» (1895), «Основні закони цінності і їх практичне застосування» (1904) дослідник у власному оригінальному викладі розвиває ідеї Ф. Візера і Е. Бем-Баверка. Він підтримує критику австрійською школою трудової теорії вартості, і особливо теорії вартості Маркса;

О. Білімович – професор Київського університету, зачинатель «математичної» течії українського маржиналізму, тому що саме він дав найкращий тогочасний опис переваг і недоліків застосування математичних методів в економічних дослідженнях. У 1918 р. О. Білімович емігрував, жив у Югославії, Німеччині, а потім – Стенфордський університет (Каліфорнія), далі сліди загубились. Саме Білімович здійснив найкращу математичну інтерпретацію «Економічної таблиці» Кене і розробив ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Найважливішим українським представником «математичного» напрямку в економіці став вчений із світовим ім'ям, економіст, статистик, математик, професор Київського університету і Комерційного інституту (Київ) **Є. Слуцький**, який справив величезний вплив на розвиток сучасних економіко–математичних досліджень. В коло досліджуваних ним проблем входили теоретичні засади суб'єктивної граничної корисності, теорія економічної ймовірності і випадковості, проблеми економічної і математичної статистики, економічних циклів відтворення. Проте світову славу йому принесла стаття «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915). В цій статті вчений показав взаємозв'язок між функцією корисності з одного боку та динамікою цін і грошових доходів споживача з іншого. Таким чином Слуцький розробив математичні методи, які дозволяють досліджувати величини функції корисності і функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача. Саме ідеї, викладені в цій праці, започаткували якісно новий етап розвитку теорії попиту.

М. Туган–Барановський – найвидатніший економіст, вчений із світовим іменем. У 1917 році він повертається із Санкт–Петербурга до Києва, де проводить теоретичну і практичну, економічну та господарську роботу на посаді генерального секретаря фінансів Центральної Ради, на кафедрі політекономії Київського університету, очолює соціально–економічний відділ молоді Української академії наук. З його ініціативи створюється інститут кон'юнктури, директором якого він стає. Його перу належить ряд праць, де він висвітлює свої економічні погляди.

Туган–Барановський розробив так звану психологічну теорію цінності (вартості), основи якої виклав у статті «вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890). Тут вчений висловлює думку про те, що теорія граничної корисності австрійської школи є підтвердженням теорії трудової вартості (протистояння цих теорій ґрунтується на різних підходах до проблеми цінності (вартості): об'єктивному – у Рікардо і Маркса та суб'єктивному – у Менгера). На цьому ґрунті український вчений формулює «теорему цінності», згідно якої граничні корисності благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їх трудовим вартостям. Тим самим Туган–Барановський висловив ідеї про вплив на величину вартості як об'єктивних факторів (витрат праці), так і суб'єктивних (корисності благ).

Туган–Барановський – фундатор сучасної інвестиційної теорії економічних циклів, основи якої викладені у працях «Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894) і «Російська фабрика в минулому і сьогодні» (1899). Тут вчений з'ясовує причини циклічності і економічних криз, їх періодичність і неминучість в ринковій економіці. Він робить висновок, що

внутрішнім рушієм економічних коливань і економічної активності є рух інвестицій: «Кризи викликаються тим, що у фазі економічного піднесення споживання капіталу відбувається швидше, ніж його утворення...».

Інвестиційна теорія циклів, яка згодом стала провідною в поясненні економічної циклічності, започаткувала сучасну теорію кон'юнктури. Крім цього, Туган–Барановський висловив ідею мультиплікації інвестицій, яка знайшла продовження в дослідженнях Кейнса. Загально визнаним є внесок Тугана–Барановського в розробку проблем теорії розподілу і теорії соціалізму. Слід зауважити, що за своїми поглядами український вчений до кінця життя залишався соціалістом реформістського спрямування, порвавши в 90–х роках з ортодоксальним марксизмом. Свої соціалістичні погляди він виклав у працях «Сучасний соціалізм у своєму історичному розвитку» (1906), «Соціалізм як позитивне вчення» (1917). Вчений заперечував революційне насильство, як засіб досягнення соціалістичних перетворень. Стосовно конкретних перспектив соціалізму в Росії, Туган–Барановський стверджував, що «сучасна Росія до соціалізму ще, безумовно, не дозріла». цікаво, що вчений наголошував, що соціалізм, який приходить на зміну нерозвиненому капіталізму, приречений на жорстоку диктатуру і злидні.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Охарактеризуйте передумови, основні етапи та наслідки промислового перевороту в Україні. Які його особливості ?
2. У чому полягає суть індустріалізації України? Які найважливіші наслідки її до початку першої світової війни?
3. Як вплинули промисловий переворот та індустріалізація на розвиток українських міст?
4. Коли почався і як проходив промисловий переворот на західноукраїнських землях? Чому він не завершився на початку ХХ ст.?
5. Назвіть характерні риси розвитку аграрних відносин в Україні напередодні 1861 р. На конкретних прикладах і фактах розкрийте підприємницький характер сільського господарства України в першій половині ХІХ ст.
6. Розкрийте зміст аграрних реформ 1848 і 1861 рр. та порівняйте їх.
7. Які зміни відбулися в українському селі у пореформений період?
8. В чому полягало прогресивне значення столипінської аграрної реформи?
9. Розкрийте передумови виникнення української кооперації, види та найважливіші напрями її діяльності.
10. Розкрийте зміст і покажіть наслідки грошових реформ, проведених російським урядом у ХІХ ст.
11. Назвіть характерні риси податкової політики Російської та Австро–Угорської імперій.
12. Як розвивалися російська й австро–угорська кредитні системи на українських землях?
13. Проаналізуйте головні форми організації внутрішньої торгівлі в Україні.

Яка роль належала Україні в системі світового ринку

14. Порівняйте економічні погляди «легального марксизму» та народництва.

15. У чому полягають відмінності позицій революційного та ліберального народництва?

16. Чи справедливим є визначення «пропагандисти марксизму» щодо М. Зібера та Г. Плеханова?

17. Поясніть основні економічні ідеї М. Туган–Барановського.

18. Поясніть, чи правомірно відносити Є. Слуцького до математичної школи політекономії; до маржиналістського напрямку.

Змістовий модуль 3. Розвиток господарства та економічної науки у XX – на початку XXI ст.

Тема 9. Господарство та економічна думка в період державно–монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.)

План

1. Економічні наслідки Першої світової війни.
2. План Дауеса.
3. Світова економіка у 20–ті роки XX століття.
4. «Велика депресія» (1929–1933 р.р.).
5. Господарство розвинутих країн світу у 30–ті роки.
6. Кейнсіанство.

1. Економічні наслідки Першої світової війни.

До початку XX ст. практично був завершений територіальний розподіл світу. На порядку денному стояв його економічний перерозподіл: боротьба за ринки збуту, джерела сировини, сфери вкладення капіталу. Зокрема, одна з найбільш розвинутих країн Європи – Німеччина – була обділена колоніями. Що стосується США, то вони в цей період більш як сотню разів втручалися у внутрішні справи країн Західної півкулі, захищаючи інтереси своїх монополій. Уряди провідних країн світу будь–якими засобами, як дипломатичними так і військовими, старалися сприяти проникненню і закріпленню своїх монополій на нових територіях. Таким чином, активна підтримка державою монополій, дозволила зробити висновок про перехід «класичного капіталізму» в стадію державно–монополістичного.

Боротьба за ресурси і зони впливу привела до посилення всередині провідних країн світу позицій офіцерського корпусу (які вважали: «війна – благородна справа») і військової промисловості. Особливо сильною ця тенденція була в Росії, Японії і Німеччині.

Розв'язати ці суперечності покликана була Перша світова війна, яка розгорілася між двома імперіалістичними блоками: Антанта (Англія, Франція, Росія) і Трійний союз (Німеччина, Австро–Угорщина, Туреччина і Болгарія). Тривалість: серпень 1914 – листопад 1918 р. (Привід – вбивство 28 червня 1914 р. сербським терористом австрійського ерцгерцога Франца–Фердинанда).

У війні брало участь 34 із 56 існуючих на той час суверенних держав. Загибло більш як 10 млн. чоловік, і не менше померло від епідемій і голоду. Що ж до економічних наслідків, то:

- війна поглинула 1/3 матеріальних цінностей людства. Витрати воюючих країн склали 200 млрд. дол. (в цінах тих років), що в 12 раз перевищувало золотий запас європейських країн. Фронт поглинув більш як 50% всієї промислової продукції. Різними біли наслідки для країн переможниць;

- Англія і Франція витратили майже третину національного багатства, чим поглибили своє відставання від США. Діловий центр світу перемістився з Лондона до Нью–Йорка. Водночас ці країни дещо компенсували свої витрати за рахунок

німецьких воєнних репарацій. Англія розширила свої колоніальні володіння на Близькому Сході, а Франція отримала назад Ельзас і Лотарингію.

- США вступили у війну у 1917 році, квітень. Територія, віддалена від бойових дій, морських втрат мало (для США війна – золоте дно). США підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами. Завдяки цьому національне багатство країни зросло на 40%. Військові замовлення сприяли інтенсивному розвитку промисловості, с/г, фінансово–кредитної системи. У США сконцентрувалося $\frac{1}{2}$ світового запасу золота, американські інвестиції збільшилися з 2,5 млрд. дол. до 7 млрд. дол.;

- Японія теж збільшила своє національне багатство на 25%, зміцнила свій економічний потенціал, розширила колоніальні володіння;

- Німеччина втратила 12% своїх довоєнних територій в Європі і всі заморські колонії. Німеччина повинна була за умовами Версальського договору (28 червня 1919р.) відшкодувати у формі репарацій збитки, завдані країнам–переможцям – загальна сума склала 132 млрд. золотих марок. Оскільки живих грошей не було – виплачувала фабрично–заводським устаткуванням, паровозами, вагонами, с/г сировиною тощо. Зарплата робітників була нижчою, ніж в Англії на 40%, робочий день – до 10–12 год. В 1921–1923 роках – страшна інфляція (з/п виплачували 2р. в день, в обід – потрібно отоваритися). Німеччина переживала економічну катастрофу;

- Австрійська, Турецька, Російська імперії розпалися. Найбільше постраждала Росія – там після 1917 р. революції був встановлений більшовицький тоталітарний режим;

- у країнах, що утворилися після краху імперій (Австрія, Угорщина, Чехія, Польща, Румунія, Італія), до влади прийшли уряди, які не зуміли вивести ці країни на шлях стійкого економічного розвитку.

2. План Дауеса.

Господарство країн Антанти поступово вийшло з післявоєнної кризи і стабілізувалося. 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції був затверджений новий репараційний план для Німеччини, так званий план Дауеса (Чарльз Дауес – голова ради експертів, які розробляли план).

Основна мета плану: відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат країнам–переможцям. Згідно плану Німеччині було надано позику в 200млн. дол. (з них 100 – США), плани по виплатах репарацій встановлювались в сумі 1 – 1,75 млрд. зол. марок в рік на перші 5 років, а згодом – по 2,5 млрд. Передбачалося встановити контроль країн–переможців над німецьким держбюджетом, грошовим обігом і кредитом, над залізницями. Згідно з планом, промислова продукція з Німеччини постачалася в СРСР, щоб не витіснити англ. і франц. товари з міжнародних ринків, а з СРСР – постачалася сировина в Німеччину.

У 1929 р. план Дауеса замінив план Юнга, за яким загальний обсяг репарацій знизився зі 132 до 114 млрд. зол. марок, а термін виплат розтягувався на 37 років (в

рік по 2 млрд. марок). Найбільші вигоди отримали США у вигляді відсотків від позик і дивідендів від інвестицій.

3. Світова економіка у 20–ті рр ХХ ст.

На початку 1920 рр. США, Японію, Англію, Францію охопила нетривала, але інтенсивна криза, як промислова, так і сільськогосподарська. Причина кризи – нерівномірний галузевий розвиток у воєнний період, розповсюдження багатьох посередницьких фірм, що використовували проблеми військового часу.

Криза мала позитивне значення – вона очистила ринок від фірм–одноденок, сприяла успішному проведенню економічного розвитку країн. Після закінчення цієї кризи в провідних країнах почався період безперервного економічного розвитку, який тривав приблизно 7–8 років – так звана «епоха проспериті» (процвітання).

Крім цього існував ще один важливий чинник – правлячі кола багатьох країн, намагаючись зняти соціальну напругу в суспільстві, знаходять спільну мову з профспілками, зміцнюють соціальну сферу – вводиться 8–ми годинний робочий день, підвищується зарплата, вводиться соціальне страхування, щорічні відпустки. Важливим чинником економічного піднесення була стабілізація валюти і зміцнення грошово–кредитної системи за допомогою США.

США за рівнем промислового розвитку займали I місце в світі. На 1929 рік вони виробляли промислової продукції на 10% більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Італія, Японія разом взяті. Швидкими темпами розвиваються автомобільна, електротехнічна, хімічна, авіаційна, радіопромисловість. Порівняно з довоєнним рівнем промислове виробництво у США зросло на 70%.

Економіка Англії розвивалася повільніше, лише в кінці 20–тих років їй вдалося досягти передвоєнного рівня розвитку (одна з причин – залежність від імпорту промислової та сільськогосподарської сировини).

Високі темпи розвитку Франції пояснювалися отриманням репарацій з Німеччини, використанням Лотарингської руди. Важливим джерелом прибутків залишалось лихварство (в 1929 р. надало в 3 рази більше прибутку, ніж промисловість).

Зросла роль монополістичного капіталу, і великих монополій. Так, у США значна частина фінансів зосереджувалась в руках фінансових груп Моргана, Рокфеллера, Дюпона; у Франції 75% автомобілів – Рено, Пежо, Сітроен.

Спільною тенденцією майже для всіх країн було зниження ролі держави в регулюванні економіки. Розорення дрібних підприємств внаслідок монополізації привело до значної кількості безробітних. Внутрішній платоспроможний попит не встигав за зростанням продуктивності. Низькою була інвестиційна активність населення. Проте на фоні загального економічного піднесення вищевказані проблеми недооцінювались. На кін. 20–тих років економісти вірили, що почалася епоха всезагального «вічного» процвітання.

4. «Велика депресія» (1929–1933 рр.).

Про те, що насправді виявилось причиною такої економічної катастрофи, якою стала Велика депресія, вчені сперечаються і до тепер.

До кінця 20-тих років ХХ ст. економічна система країн Заходу досягла такого рівня складності, при якому механізмів саморегулювання стає недостатньо для підтримки стійкого економічного і соціального розвитку – необхідне втручання держави.

Економічна криза охопила всі головні капіталістичні держави, але найбільше постраждали США і Німеччина.

Для кризи були характерні такі ознаки:

1) падіння виробництва: до 1933 р. промислове виробництво в США знизилось порівняно з 1929 р. на 46% (рівень 1911 р.). Банкротами стали $\frac{1}{4}$ всіх банків (майже 6 тис. шт.), 135 тис. фірм, 1 млн. фермерів. Реальна заробітна плата скоротилася на 30–40%;

2) дефляція: ефект перевиробництва (продукція не знаходила збуту через скорочення платоспроможності населення) викликав дефляцію – зниження цін. Оптові ціни на с/г продукцію знизились на 58% (в 2,5 рази), на промислову продукцію – на 20–40%. Роздрібні ціни знизились на 5–10%. Банки припинили виплату відсотків, і ще й брали плату за збереження грошей в розмірі 0,5–1% річних. Виробники через неможливість збути товар почали його просто знищувати;

3) безробіття: в пік кризи в США без роботи залишилось 25% (приблизно 13 млн. чол.) працездатного населення, в Німеччині – 7,5 млн. чол. (11% населення). 3 млн. населення переїхало з міст в села, де вели натуральний спосіб життя. В США різко зросла злочинність, почалися акти громадської непокори.

Заходи, що приймав уряд Гувера (було витрачено 3 млрд. дол.) не дали результатів – криза розросталася.

5. Господарство розвинутих країн світу у 30-ті рр.

Вихід з кризи всюди був пов'язаний з посиленням ролі держави в економічному житті країни. В найзагальніших рисах державне втручання мало мету оживити виробництво через ринок, шляхом зростання платоспроможного попиту. Для цього необхідно було надати людям грошові засоби, встановивши зайнятість.

У США вихід з кризи був пов'язаний з іменем Ф. Рузвельта, який прийшов до влади в 1932 р. і обирався 4 рази на пост президента. Його передвиборна програма, відома як «Новий курс» стала програмою виходу з кризи, який тривав до 1938 року. Теоретичною основою курсу стали концепції англ. Економіста Кейнса – автора теорії державного регулювання економіки. Конгрес США надав Рузвельту надзвичайні повноваження.

Найперша акція – введення надзвичайного економічного становища в березні 1933 року. Було закрито 25 тис. банків – всі наявні, 40% з них було ліквідовано взагалі, найздоровіші відкрились через два тижні і їх діяльність контролювалася Федеральною резервною системою. Був прийнятий закон про заборону вивозу золота з держави і про обов'язковий продаж громадянам золота держави за цінами вище ринкових – таким чином було зроблено державний запас, який сягав 200 тон золота.

Прийнятий у червні 1933 р. закон про відродження національної промисловості передбачав введення системи державного регулювання економіки,

кодексів «чесної конкуренції» для всіх галузей промисловості, які визначали умови і обсяг виробництва, рівень цін, нижче яких не можна було опускатися, встановлював ринки збуту. Було прийнято 750 таких кодексів, які охопили 95% всієї промисловості і торгівлі, вони сприяли витісненню дрібних і слабких підприємств і посилювали концентрацію виробництва.

Втіленню «Закону про промисловість» сприяла створена Адміністрація національного відродження, куди ввійшли представники передових компаній Америки (Форд, Дженерал Моторс). Закон цей зобов'язував підприємців регулювати ріст зарплати, дозволяв створювати профспілки.

Для боротьби з безробіттям була створена Адміністрація громадських робіт, на програму допомоги безробітним асигновано 3 млрд. дол. Для молоді організовувались трудові табори, члени яких були зайняті на громадських роботах.

Була створена Адміністрація регулювання сільського господарства. З метою підвищення цін на сільськогосподарську продукцію фермерам пропонувалося укласти з урядом контракт про скорочення посівних площ і поголів'я худоби, за що вони отримували грошові премії. Фермерам надавали кредити на пільгових умовах.

Англія виходила з кризи повільно, перед Другою світовою війною англійська промисловість перебувала на рівні 1929 р., високий рівень безробіття. Відставало і сільське господарство, яке забезпечувало тільки 35% власною продукцією. В 1937 р. – ще одна криза, з якої вдалося вийти лише завдяки переведенню виробництва на воєнний стан – готувалися до Другої світової війни.

Німеччина. Економічна криза привела до кризи політичної і приходу до влади нацистів на чолі з А. Гітлером (причому не в результаті перевороту, а мирним шляхом – збідніле до краю населення віддало голоси «партії сильної руки»).

Із середини 30-х років основна увага була зосереджена на мілітаризації економіки. За 1933–38 рр. військові витрати зросли з 620 млн. до 15,5 млрд. марок. Таким чином, шляхом виходу Німеччини з кризи став шлях тотальної мобілізації ресурсів і воєнного реваншу.

В 1935 р. – закон про оборону імперії і всезагальна військова повинність, армія швидко зростає. В цьому ж році – загальна трудова повинність для 18–25 років. Робочий день сягає наприкінці 30-х років 10–14 годин.

В 1936р. – 4-ох річний план мобілізації ресурсів, який передбачає накопичення стратегічних сировини і валюти.

Завдяки мілітаризації різко скорочується безробіття. Приймається декларація про припинення класової боротьби, заборонені страйки та профспілки. В країні передвоєнна ситуація.

Таким чином, з допомогою активного (ще небувалою в мирний час) державного втручання США, Німеччина та інші капіталістичні країни вийшли з кризи. Світ стояв на порозі Другої світової війни.

6. Кейнсіанство.

Економічна криза 1929–1933 рр. призвела до розуміння того, що високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму нагально вимагали планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах.

Перші практичні кроки по виходу із кризи були зроблені у США і пов'язані

із успішною реалізацією «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта. Отже, зростаюче втручання держави в економічне життя впливало з практики, не маючи під собою відповідної теоретичної бази. І от, опублікувавши у 1936 році книгу «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», англійський економіст **Дж. М. Кейнс** створив таку теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку в економічній науці, який дає обґрунтування неможливості саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні і вказує на необхідність державного втручання в економічні процеси.

Дж. Кейнс – видатний англійський економіст, державний і політичний діяч, людина всебічно обдарована і талановита, в якій вдало поєдналися теоретик і практик. Найвідоміші праці Кейнса: «Грошовий обіг і фінанси Індії» (1913р), «Економічні наслідки Версальського економічного договору» (1919 р), «Трактат про грошову реформу»(1923 р), «Кінець вільного підприємництва»(1926 р). «Трактат про гроші»(1930 р.) і, звичайно, найголовніший твір, який часто називають «біблією кейнсіанства» – «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей»(1936р). Остання праця знаменувала здійснення «кейнсіанської революції», головна ідея якої полягала в тому, що система ринкових економічних відносин є далеко не досконалою і не такою, що саморегулюється, і що максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити тільки активне втручання держави в економіку.

На думку Кейнса державне регулювання повинно охоплювати чотири основні сфери:

- 1) грошовий обіг та грошову політику;
- 2) нагромадження капіталу та інвестиції;
- 3) формування ефективного попиту;

4) забезпечення повної зайнятості (під «повною зайнятістю» Кейнс розуміє т. зв. «нормальний рівень зайнятості», або ж наявність від 3% до 6% безробітних, які, по–перше, виконують функцію натиску на зайнятих у виробництві робітників і, по–друге, не створюють політичної напруженості).

Кейнс та його однодумці:

- визнали наявність серйозних хиб у механізмі вільної конкуренції, що з найбільшою очевидністю проявилось під час Великої депресії (1929–1933 рр.);

- саме Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії – концепцію державного регулювання економіки;

- на протигагу традиційному мікроекономічному аналізу Кейнс увів в економічну теорію новий, макроекономічний метод, з позиції якого досліджував кількісні функціональні залежності в економіці таких сукупних економічних величин як ВВП і національний дохід, інвестиції і зайнятість населення, споживання і заощадження, рівень цін, зарплати, прибутку і процента, ставши таким чином основоположником макроекономіки як самостійного розділу економтеорії.

Суть економічного вчення Кейнса. У докейнсіанській економічній теорії панував мікроекономічний підхід, тобто аналіз економіки з точки зору окремих економічних одиниць. Умови процвітання окремої фірми ототожнювалися з умовами процвітання нації в цілому, примноження її національного багатства.

Тому в центрі аналізу була окрема фірма, проблеми мінімізації її витрат та максимізації прибутку як джерела нагромадження капіталу. Головна відмінність між макро– і мікроекономічним підходом полягає в тому, якому фактору – інтересам окремої фірми чи загальним умовам відтворення – надається вирішальне значення в економічному зростанні країни. Кейнс однозначно віддав перевагу загальноекономічним умовам виробництва.

Кейнс прийшов до висновку, що вирішення усіх життєво важливих проблем високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не на боці пропозиції ресурсів, а на боці попиту, який забезпечує реалізацію цих ресурсів.

Згідно закону Сея при дотриманні суспільством принципів «лезифер» виробництво (пропозиція) породжує адекватне споживання (попит), тобто виробництво товарів і послуг обов'язково породжує доходи, на які ці товари реалізуються. Критикуючи цей закон, Кейнс на перше місце висуває проблему «ефективного попиту», тобто потенційно можливого і стимульованого державою попиту. З точки зору Кейнса сучасний рівень виробництва залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима, інакше кажучи від реальних витрат на придбання товарів та послуг. У зв'язку з цим Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та доводить, що неузгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушення процесу відтворення. Тому в центрі теорії Кейнса – проблема факторів, що визначають величину попиту та його зростання.

Вихідним у вивченні цієї проблеми є розуміння того, що «ефективний попит» тотожний національному доходу, який витрачається на споживання і нагромадження, або інакше – складається із особистого і виробничого попиту.

Особистий попит являє собою витрати суспільства на споживчі блага.

Виробничий, або інвестиційний попит – це витрати суспільства на інвестиції, тобто капітальні блага. Зауважимо, що інвестиції здійснюються лише тоді, коли очікуваний прибуток буде вищим, ніж процент, що сплачується в рахунок отримання позики. А високий процент негативно діє на інвестиційний попит, тому саме державі слід підтримувати ставку процента на допустимому для підприємців рівні.

Отже, зрозуміло, що тільки за умови існування ефективного попиту, економіка здатна перебувати у стані рівноваги. Тут Кейнс доходить важливого висновку. Насамперед – в суспільстві діє так званий «основний психологічний закон»: «Психологія суспільства така, що з ростом сукупного реального доходу збільшується і сукупне споживання, але не в такій мірі, в якій зростає дохід». Отже, на думку Кейнса, згідно цього закону, відставання споживання від темпів зростання доходу пов'язано з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський кругообіг.

Отже, згідно з теорією Кейнса, необхідна умова нормального розвитку економіки полягає у тому, щоб вакуум, утворений внаслідок розриву між рівнем доходу та рівнем споживання, який викликаний дією «психологічного закону», заповнювався інвестиціями, які покликані поглинути всезростаючий обсяг заощаджень.

Економісти до Кейнса не звертали уваги на той факт, що заощадження робить населення, а інвестиції – виробники, тобто – різні люди, і часто, за певних умов, рішення їх не співпадають. Отже, рівновага порушується, ринковий «автомат» не спрацьовує, необхідна участь зовнішніх факторів. І таким фактором, за Кейнсом, є держава, її фіскальна політика. Таким чином, основним стратегічним напрямом економічної політики держави, наголошує Кейнс, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворюванню заощаджень на капіталовкладення.

Теорія зайнятості. Кейнсіанська теорія зайнятості дуже відрізняється від класичного підходу, згідно з яким існує рівноважна ціна для будь-якого виду товару, в тому числі товару «робоча сила»: коли створюється надлишок будь-яких товарів або їх починає бракувати, то достатньо відповідно знизити або підвищити ціни на них, для того, щоб настала рівновага. На відміну від неокласиків Кейнс поставив безробіття в залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту», а обсяг зайнятості – від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до неврівноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явище винятковим. Кейнс усупереч понівним тоді економічним поглядам доводить помилковість використання заобітної плати як засобу лікування безробіття. Він не тільки наголошував на необхідності запобігти за допомогою держави «урізання» заробітної плати як нібито основного засобу ліквідації безробіття, а й прямо казав, що «найрозумніша політика полягає, зрештою, у підтримуванні стійкого загального рівня заробітної плати». революційний висновок кейнсіанської теорії полягає в тім, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував биповну зайнятість. Кейнс визнає, що безробіття – органічно притаманне капіталізму явище, яке «неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм» та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції.

Мультиплікатор Кейнса. Важливу роль в кейнсіанській теорії відіграє концепція мультиплікатора (від лат. «Multiplikator» – «той, що множить»). В результаті державного регулювання (прямого – через інвестиції або непрямого – через фіскальну політику) збільшується споживчий попит, який мультиплікує (множить) новий попит на товари і послуги, що в кінцевому рахунку приводить до зростання національного доходу. У свою чергу приріст національного доходу викликає зростання інвестицій, що поживляє підприємницьку діяльність і сприяє акселеративному (прискореному) зростанню виробництва.

Таким чином, коефіцієнт мультиплікації – мультиплікатор – характеризує зміну величини національного доходу від зміни інвестицій. Інакше – мультиплікатор виражає кількісний зв'язок між приростом інвестицій і приростом доходу, підсилює (множить) вплив інвестиційного попиту на збільшення доходів. Ефект мультиплікації залежить від початкового «поштовху» і від тієї частини доходу, яку власник доходу виділяє на споживання, тобто від граничної схильності до споживання.

Мультиплікаційний ефект проявляє себе при наявності невикористаних виробничих потужностей і незайнятої робочої сили. Його дія найбільш відчутна в

умовах економічного підйому. Мультиплікатор може діяти і зі знаком «мінус».

Кейнсіанська революція означала кінець безроздільному пануванню доктрини «лессе-фер» («дозволяйте робити»). Наслідком її було поєднання економічної теорії і економічної політики в єдине ціле, покликане сприяти підтримці життєдіяльності господарської системи.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Про що свідчить існування ортодоксальних та неортодоксальних течій кейнсіанства?
2. Чим обумовлено виникнення теорії Дж. М. Кейнса?
3. Як Кейнс визначав причини циклічного спаду економіки?
4. Які причини та наслідки Великої депресії.
5. Чим була зумовлена мілітаризація провідних країн світу?
6. Які країни отримали найбільше економічних переваг після I-ї світової війни і чому?
7. Які причини запровадження планів Дауеса та Юнга?
8. В чому проявилось сповільнення темпів економічного розвитку в Англії?
9. Порівняйте економічний розвиток Англії та Франції в міжвоєнний період.
10. Якими заходами здійснювалася відбудова економіки Німеччини після Першої світової війни?

Тема 10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.)

План

1. Формування трьох центрів світового капіталізму: США, ФРН, Японія – нові економічні лідери.
2. Економічні наслідки науково-технічної революції.
3. Особливості розвитку світового господарства в II пол. XX ст.
4. Неолібералізм.

1. Формування трьох центрів світового капіталізму: США, ФРН, Японія – нові економічні лідери.

У повоєнний період світове господарство охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених країн, господарства соціалістичних країн, та господарства країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Важливими чинниками розвитку світового господарства були:

- розвиток науково-технічного прогресу;
- подальше поглиблення всесвітнього поділу праці;
- інтернаціоналізація виробництва.

У повоєнний період роль лідера належала США. Одна з найважливіших причин цього – використання досягнень НТП. Внаслідок модернізації виробництва в 1966 р. 36% обладнання мало вік до 5 років. Найбільш динамічно розвивались галузі, пов'язані з НТП: електронна, електротехнічна, аерокосмічна. Виробничі потужності країни перевищували потужності всіх індустріальних держав, разом взятих. У міжнародній валютно–фінансовій системі встановлювалася першість валюти США. Ще у 1944р. на міжнародній валютно–фінансовій конференції в Бреттон–Вудсі був створений Міжнародний валютний фонд (МВФ), який почав функціонувати з 1947 р. Офіційними цілями МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі і валютного співробітництва шляхом встановлення норм регулювання валютних курсів і контролю за їх дотриманням, надання державам–членам засобів в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів. Зараз в МВФ входить 170 країн, капітал фонду складає більш як 150 млрд. дол. Одночасно з МВФ був створений Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) – це спеціалізована установа ООН, міждержавний інвестиційний інститут.

Господарський розвиток Федеративної республіки Німеччина (ФРН) почався із значно гірших стартових позицій ніж в інших країнах. Початок підйому пов'язують з грошовою реформою 1948р. Починаючи з кін. 50–х рр. господарство ФРН перейшло практично і стан безперервного піднесення. Успіхи німецької економіки визначалися значною мірою збільшенням капітальних вкладень, джерелами яких були приватні та державні кошти, інвестиції за планом Маршалла. У 70–80 рр. Зх. Німеччина, хоча і поступалася Японії, але залишалася економічним лідером в Європі. На поч. 90–х рр. Німеччина витримує ще одне економічне випробування – об'єднання країни, що потребувало більше триліона марок.

Третій світовий лідер – Японія. Переможена у Другій світовій війні, позбавлена заморських володінь, піддана атомному бомбардуванню, Японія в кін. 40–х років характеризувалася як «країна без майбутнього» («Біологічно покалічена, інтелектуально спотворена, морально знищена нація без продуктів харчування і сировини, без функціонуючої транспортної системи і валюти, країна, де голод і страх вбили надію» – Г. Штольпер, 1947 р.).

Програма, аналогічна плану Маршалла, була розроблена для Японії – «план Доджа–Макартура» (розроблена представниками америк. монополістичного капіталу Доджем і Шоупом). Він не передбачав фінансової допомоги Японії, а робив ставку на повернення від милітаризму до ліберальних цінностей і запуск механізму вільної конкуренції (за що цей план отримав назву «Зворотній курс»).

Основна ставка в розвитку робилася на нові (хай і запозичені) технології і розвиток морського капіталу. Японія однією з перших почала втілювати в себе сучасні методи наукової організації праці. Із врахуванням того, що промисловість Японії працює на імпорتنій сировині, вона займає одне з провідних місць в сучасному світі в галузях радіоелектроніки, кораблебудуванні, нафтохімії і автомобілебудуванні.

2. Економічні наслідки науково–технічної революції.

Науково–технічний прогрес (НТП) після Другої світової війни пішов такими високими темпами, що перетворився в справжню, третю науково–технічну

революцію (I – в 18 ст., II – кін. 19–поч. 20 ст.). В ході цієї революції наука стала безпосередньою виробничою силою суспільства. Серед головних компонентів науково–технічної революції (НТР) – найширше застосування електроніки і комп'ютерів, реактивної техніки, ядерної енергії і квантових генераторів, полімерних матеріалів, генної інженерії в біології. НТР відкрила нову еру в розвитку машинного виробництва – автоматизацію виробничих процесів.

У результаті застосування досягнень науки сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь. Це дозволило зняти продовольчу проблему у більшості країн.

Результати НТР стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. Головним теоретиком концепції постіндустріального суспільства є американський соціолог Д. Белл, який вже на поч. 70–х років вказував на зародження нового устрою. Якщо в доіндустріальну епоху головним ресурсом була м'язева сила, в індустріальну – машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їх якість, а в ширшому розумінні – якість життя. Відповідно провідна сила не селяни і робітники, а представники інтелектуальних професій. Проте говорити про постіндустріальне суспільство в рамках всієї планети поки що рано (Африка ще тільки вступає в добу індустріалізації).

3. Особливості розвитку світового господарства в II пол. XX ст.

У результаті соціально–економічних перетворень в розвинутих країнах світу сформувався принципово новий тип економічних взаємовідносин основних соціальних прошарків (праці, інтелекту, капіталу), відмінний від систем вільної чи монопольної конкуренції. Відмінними рисами суспільства соціального партнерства або системи соціального ринкового господарювання є:

1) утвердження значної ролі державного регулювання економіки і соціальної сфери через законодавчу діяльність, систему оподаткування, завдяки державним витратам і держпідприємству;

2) подолання протиріч між працею і капіталом на основі участі працівників в прибутках компаній через володіння акціями;

3) збереження і розвиток інституту приватної власності як базового економічного інституту суспільства;

4) досягнення соціальної згоди в суспільстві на сонові широких соціальних програм, які гарантують більшості населення рівні економічні права і свободи, рівні стартові можливості (освіта, охорона здоров'я, страхування);

5) масове виробництво споживчих товарів, значна частина яких доступна майже всім прошаркам населення, хоч би через систему кредитування.

У другій половині XX ст., поряд з бурхливим економічним розвитком, світове господарство переживало і спади. Один із таких спадів – енергетична криза 70–х (1974 – 1975 р.) – «нафтовий шок». В 1973 р. країни–виробники нафти (за виключенням СРСР і США) об'єдналися в Організацію країн–виробників і експортерів нафти (ОПЕК). Ціна на сиру нафту зросла з 2,5 до 10 дол., а потім і до 30 дол. за барель (більше 200 дол. за тону) – зросли ціни на бензин, авіапаливо,

електроенергію, послуги автотранспорту. Економічні системи провідних країн в терміновому порядку довелося перебудувати на ресурсозберігаючі технології.

Для подолання наслідків «нафтового шоку» потрібно було майже 10 років, після чого провідні країни Заходу вийшли на стійке економічне зростання. Один з наслідків для країн-виробників: Кувейт, Бахрейн, Сауд. Аравія, Об'єднані Арабські Емірати успішно провели модернізацію і зробили крок з феодалізму прямо в постіндустріальне суспільство. Інші країни – Іран, Ірак, Лівія витратили доходи на милітаризацію і залишилися відсталими.

4. Неолібералізм.

Суспільно-економічні процеси поч. ХХ ст. своєрідно позначилися на розвитку економічної теорії. Монополізація економіки, транснаціоналізація економічних зв'язків, посилення економічних функцій держави, революційні події у світі спричинили нагальну потребу в теорії, яка не лише пояснила б природу об'єктивних залежностей, що склалися в економіці, а й стала б теоретичною базою економічної і соціальної політики держави, орієнтованої на стабільний поступальний розвиток суспільства.

Неолібералізм виник в 30-ті роки як самостійна система поглядів на проблему державного регулювання економіки. Але Велика депресія сприяла розвитку саме кейнсіанства. Тому впродовж майже двох десятиліть після Другої світової війни в економічній думці Заходу безперечно панувало кейнсіанство, чий «рецепти» економічної політики давали досить вагомий результати. Але криза середини 70-х років стала одночасно і кризою кейнсіанської економічної доктрини, яка не змогла вчасно знайти відповідь на життєві проблеми. Розвинуті країни були вперше вражені «спадфляцією» – одночасний спад виробництва (як наслідок – високе безробіття) і інфляція. Такий варіант Кейнс не передбачав.

Вирішення було знайдено в рамках неоліберального напрямку, один з підрозділів якого – монетаризм – став «мейнстрімом» економічної теорії. Інше крило неолібералізму чудово себе зарекомендувало раніше, в ході здійснення «німецького економічного дива».

Неоліберальна концепція ґрунтується на ідеї пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції не всупереч, а завдяки деякому втручання держави в економіку. Тобто, держава має забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де її бракує. Найкраще виражає суть неолібералізму так зване «золоте правило» Ерхарда: «Конкуренція всюди, де можливо, регулювання там, де необхідно».

Неоліберали виступають за лібералізацію економіки, використання принципів вільного ціноутворення, за першорядну роль в економіці приватної власності і недержавних господарських структур (державі відводиться роль «нічного вартового»).

Інакше кажучи, якщо кейнсіанство першочерговим вважає здійснення заходів активного державного втручання в економіку, то неолібералізм надає перевагу пасивному державному регулюванню.

Неолібералізм репрезентований багатьма школами, найвідоміші з них такі: німецький неолібералізм (ордолібералізм), лондонська школа, чиказька школа

(монетаризм).

Фрайбузька школа неолібералізму. Німецька неоліберальна теорія поєднує ідеї сильної держави, що виконує інституціональні, організаторські та виховні функції і має на меті свідомо створити сильну конкурентну економіку, спираючись на неокласичні ідеї самоєгулювання економіки з одного боку, та на менталітет нації, здатної до самоорганізації і самопожертви з іншого боку.

Основоположником неоліберального напрямку в німецькій економічній теорії вважають **В. Ойкена**, який є засновником фрайбурзької школи. Ойкен – видатний німецький вчений, економіст і соціальний мислитель, в 30–ті роки він був у відкритій опозиції до націонал–соціалізму. Ойкен є автором багатьох статей і праць. Найважливіші з них: «Основи національної економіки»(1940) і «Основні принципи економічної політики»(1950).

До фрайбурзької школи належать також А. Мюллер–Армак, О. Рюстов, В.Репке. Саме Альфреду Мюллеру–Армаку належить авторство терміну «соціальне ринкове господарство». Свої ідеї вчені, які представляли фрайбурзьку школу висвітлювали в щорічному альманасі «Ордо», який почав виходити з 1948 року, тому часто німецький неолібералізм називають «ордолібералізм».

Саме теоретикам Західної Німеччини належить ідея сполучення (співіснування) принципу «свободи ринку» і справедливого розподілу за принципом «соціального вирівнювання». Таким чином представниками фрайбурзької школи була створена власна модель «соціального ринкового господарства», яка ґрунтувалася на:

- положенні Ойкена про те, що людському суспільству притаманні тільки два типи економіки: централізована (тоталітаризм) і вільне ринкове господарство;
- ідеї поєднання цих типів економіки з переважанням одного з них в певних історичних умовах.

Отже, складовими **соціального ринкового господарства** є конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності та держава, що з допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості. Має місце не абсолютизація ринкових відносин. А свідомий синтез, коли створюване ринковим господарством багатство розподіляється під контролем держави.

Практично ідеї ордолібералізму реалізувалися в ході «реконструкції» вільного ринкового конкурентного порядку в післявоєнній Німеччині. Втілення цих ідей здійснилося в ході серії економічних реформ. Головною дійовою особою цих реформ був **Л. Ерхард** – видатний німецький громадський діяч, міністр економіки ФРН (з 1949 по 1963 рік), віце–канцлер і канцлер ФРН (з 1957 по 1967 рр.). У своїх численних виступах і статтях Ерхард виступив не тільки як видатний практик, але й як теоретик переходу від зруйнованої «командної економіки» до соціально орієнтованого ринкового господарства. В різний час Ойкен та інші представники фрайбурзької школи були економічними консультантами Л.Ерхарда.

Лондонська школа неолібералізму. Ф. Хайск – продовжувач традицій австрійської економічної школи, глава лондонської школи неолібералізму, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (разом з Г. Мюрдалем), присудженої за «піонерні роботи в області теорії грошей і економічних коливань, а також за

глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних і інституціональних явищ». Отже, ознайомлюючись з його теоріями, слід звернути увагу, що вони у Хайєка мають двоїтий характер. З одного боку, деякі з праць присвячені аналізу закономірностей розвитку економіки, здійсненому на мікроекономічному (і навіть маржинальному) рівні розвитку; в інших автор намагається дати загальну соціальну картину життя суспільства, показати, за яких умов функціонує ця економіка. Перші написані, слідучи традиціям неокласики, другі перекликаються з ідеями історичної школи, інституціоналізму. Класичними вважаються його праці: «Грошова тероія і економічний цикл»(1933 р.), «Прибуток, процент та інвестиції»(1939), «Чиста теорія капіталу»(1941), «Дорога до рабства»(1944), «Індивідуалізм і економічний порядок»(1948), «Основний закон свободи» (1960) та ін. В цих працях автор, проповідучи економічну свободу, займається, крім економічної теорії, і економічною філософією.

Хайєк представляє крайнє праве крило неолібералізму, прихильники якого не допускають практично ніякого втручання держави в економіку. Слід зауважити, що погляди Хайєка сформувалися під впливом видатного представника «другого покоління» австрійської школи, учня Бем–Баверк та Людвіга фон Мізеса (1881–1973). Ці вчені, активно вступаючи в полеміку з прихильниками державного втручання в економіку, розвивали тезу про те, що відмова від вільного ринку насправді підриває можливості ефективного розвитку народного господарства. Саме висунуті ними ідеї отримали назву «неоліберальної хвилі», а перша конференція неолібералів була проведена в Парижі в 1938 році. Деякі вчені справедливо називають Фрідріха фон Хайєка «батьком неолібералізму».

Ключовою ідеєю австро–британського економіста є концепція «спонтанного порядку», який виникає не в результаті того чи іншого плану, а стихійно, в процесі повсякденного слідування «традиційним і моральним практикам». Хайєк негативно відноситься до макроекономічного аналізу, він впевнений, що раціональне саме проб'є собі дорогу, воно не потребує свідомого впровадження: «Ми можемо певною мірою зрозуміти зв'язок між явищами, але не можемо управляти ними».

Пріоритет свободи людини Хайєк проголошує головним принципом суспільного життя, а гарантом свободи він називає приватну власність. Будь–яке втручання держави в економіку він називає «адміністративним деспотизмом» і категорично заперечує його, висуваючи, наприклад, ідею про те, що державі варто відмовитися навіть від контролю над грошовою політикою. Водночас Хайєк визнає і обґрунтовує активну роль держави у створенні умов для вільного і успішного функціонування економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції. Тобто, держава повинна контролювати сфери, які створюють внутрішнє середовище розвитку економіки (освіту, право, ідеологію, мораль).

Фундатором **французької школи неолібералізму (дирижизм)** вважають **Ж.–Л. Рюефа**. Свої позиції він висвітлив у праці «Суспільний порядок» (1945), де підкреслює, що оптимальний «соціальний порядок «знаходиться на межі лібералізму і авторитаризму. Проте перевага повинна належати неоліберальній «раціональній економічній політиці». Суть її в тому, що держава повинна виступати активним організатором ринкового механізму ціноутворення.

Узальненого вигляду французька неоліберальна модель суспільного розвитку набуває в працях **М. Алле**. Варто виділити основні складові цієї моделі:

- формування економічно незалежного суспільства здійснюється державою на основі особливої державної структурної політики;
- ринкові конкурентні відносини підпорядковуються загальносуспільним інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки. Важелом збалансування має стати державне (індикативне) планування в особливій формі, що не суперечить ринковим відносинам;
- соціальна політика держави є похідною від її економічної політики і заєжить від успіхів ринкової економіки. Проте її можна розглядати також і як чинник економічного розвитку.

Слід нагадати, що цю теоретичну модель було використано на практиці урядом де Голля, як основу «політики модернізації».

Чиказька школа. Альтернативою кейнсіанства в США стала чиказька школа неолібералізму, або **монетаризм**, який зародився ще в 20-х роках в Чиказькому університеті. Особливого розвитку монетаризм набув з кінця 50-х–поч.60-х років з появою низки публікацій **М. Фрідмана**, який став лауреатом Нобелівської премії 1976 року в галузі економіки. Суть свого вчення М. Фрідман виклав у фундаментальній праці «Монетарна історія США. 1867–1960» (1963).

Монетаризм, ґрунтуючись на неокласиці, виходить з того, що ринкова економіка за своєю суттю є збалансованим господарством, здатним до автоматичного саморегулювання, і єдиним, що може зруйнувати цю здатність – це диспропорція між темпами зростання продукції і темпами зростання грошової маси в обігу.

Таким чином, монетаризм – це економічне вчення, згідно з яким:

- головним засобом регулювання економіки є монетарна (грошова) система;
- тільки грошове регулювання (а не бюджетне) здатне розв'язати економічні проблеми суспільства. Державне регулювання зводиться до мінімуму, воно обмежується контролем над грошовою сферою.

Монетаристська концепція ґрунтується на кількісній теорії грошей. Її суть у тому, що ціни товарів визначаються кількістю грошових засобів. Збільшується грошова маса – ціни ростуть, і навпаки, скорочується грошова маса – ціни знижуються. Тобто, при однакових умовах товарні ціни змінюються пропорційно кількості грошей.

Ідеї Кейнса про те, що основним завданням економічного розвитку є забезпечення максимального рівня зайнятості, монетаристи на чолі з М.Фрідманом протиставляють ідею забезпечення стабільності економіки. Держава, яка має за мету сприяння ринковій стабілізації, на думку Фрідмана, може скористатися лише одним інструментом впливу на економіку – грошовою емісією. Фрідман сформулював т. зв. «грошове правило» збалансованої довгострокової монетарної політики держави, згідно якого збільшення грошової маси має бути систематичним, стабільним і планованим процесом, незалежним від кон'юнктурних і циклічних коливань. Правило: «зростання грошової маси повинно йти темпом, який би забезпечував стійкість цін і відповідав би динаміці ВНП».

Інакше: приріст грошей в обігу повинен відповідати приросту ВВП.

При виборі темпу зростання кількості грошей Фрідман пропонує ввести правило «механічного» приросту грошової маси, який (приріст) відображав би два фактори: рівень очікуваної інфляції і темп приросту суспільного продукту. Фрідман вважає, що середньорічний темп приросту грошової маси слід встановлювати в розмірі 4 – 5 %.

Звідси випливає основний принцип монетарної політики: досягнення стабільних темпів приросту грошової маси, яке на основі ринкового саморегулювання покликане забезпечити зростання виробництва і високу зайнятість.

Монетарна концепція була апробована урядом США при президенті Ніксоі. Але найбільше застосування монетарні «рецепти» знайшли при президенті Р. Рейгані (рейганоміка). Зрозуміло, що вони використовувалися поруч з іншими заходами, а саме: із стимулюванням виробництва, зниженням податків, встановленням фіксованого курсу національної валюти тощо. Наочний прояв переваги політики неолібералізму над кейнсіанством в 70–80 роки є оздоровлення і укріплення економіки Анлії, Франції, Японії, Чилі, Іспанії, Португалії, Польщі. Але є і негативні приклади застосування заходів монетарної політики: Індія, Бразилія, Прибалтика. Причина невдач – половинчастість, безсистемність і непослідовність дій урядів цих країн.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Чому сучасний неолібералізм є продовженням класичної економічної традиції?
2. Визначте проблематику досліджень німецького неолібералізму.
3. Знайдіть спільні ознаки й відмінності англомовного та німецького неолібералізму.
4. Охарактеризуйте ідеальні типи економічних систем, визначені В. Ойкеном.
5. Чим відрізняється політика ладу від політики процесу?
6. Дайте визначення соціального ринкового господарства та його структурних елементів.
7. Що таке «соціальне вирівнювання»?
8. У чому полягають основні теоретичні та практичні висновки монетаризму?
9. Чим зумовлюються попит і пропозиція грошей у монетаристській теорії?
10. Чому економічну теорію пропозиції вважають теоретичною основою «рейганоміки»?

Тема 11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно–технологічної революції (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

План

1. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку.

2. Особливості економічного розвитку Азії, Африки і Латинської Америки.
3. Еволюція інституціоналізму у II пол. XX – на поч. XXI ст. Неоінституціоналізм.

1. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку.

Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Економічно розвинені країни світу вступили у фазу інтенсивного розвитку. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були науково–технічний прогрес, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси. Економічне зростання національних господарств залежало від ступеня входження їх до всесвітнього господарства. Посилилося державне регулювання господарських процесів.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями науково–технічного прогресу. Наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольноуправлінську. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології – лазерна, плазмова тощо. Зароджувалась інформаційна революція.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науководослідні та дослідно–конструкторські розробки (НДДКР). З'явилися науково–виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково–дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Змінилася технологічна структура капіталовкладень. Основні витрати йшли на модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину. Важливим структуротворним чинником було зростання рівня концентрації, централізації виробництва і капіталу, монополізації. У господарстві економічно розвинених країн світу існують державний і приватний сектори. Головними формами організації бізнесу є власна справа, товариство, корпорація.

Велике значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно–фінансові відносини. Зростало значення міжнародних економічних відносин, що забезпечували єдність виробництва і обміну в міжнародному масштабі.

Новою важливою його формою стали міждержавні інтеграційні процеси. У своєму розвитку вони можуть проходити такі етапи:

- 1) зона вільної торгівлі;
- 2) митної спілки;
- 3) спільний ринок;
- 4) економічна спілка;
- 5) повна інтеграція, що передбачає здійснення єдиної економічної політики.

Великого значення набула інтеграція економічно розвинених країн світу.

Відбулися принципові зрушення в товарній структурі міжнародної торгівлі. Значення сировини і продуктів харчування зменшилося, а палива – зросло. Значно розширилася торгівля готовими виробами.

Міжнародні кредитні та позикові операції регулює Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР). З 1992 р. він почав обслуговувати і країни Східної Європи. Питаннями світової торгівлі займається Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ, яка реформувалася у Світову організацію торгівлі (СОТ), валютно-фінансовими відносинами – Міжнародна валютно-світова система (МВСС). Сьогодні в центрі міжнародних економічних відносин є конвертовані валюти. Розвинені країни давно стабілізували національні валюти. Завдяки цьому вони можуть встановлювати нормальні зовнішньоекономічні зв'язки, входити в міжнародні світові інтеграції, мати доступ до передової технології, здійснювати патентно-ліцензійні операції. Конвертована валюта відкриває шлях до ринкових відносин. Особливою тенденцією міжнародних економічних відносин стало не тільки зростання інвестицій на модернізацію виробництва, а й раціональне його розміщення. Усуваються шкідливі для людини і навколишнього середовища енергоємні виробництва.

Світ сьогодні економічно інтегрується. Головна мета союзів держав, яких сьогодні є 20, є господарське зближення в ім'я прогресу. Наймогутніший з них – Європейський Союз. В 1992 р. підписано угоду про створення «спільного ринку» між Аргентиною, Бразилією, Парагваєм та Уругваєм (МЕРКОСУЛ). У 90-х рр. заснувалося Чорноморське економічне співтовариство (Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна). На початку 90-х рр. підписано угоду між урядами США, Канади, Мексики про північноамериканський «спільний ринок». Учені вважають, що у ХХ ст. розвиток людства відбувався під знаком «визволення» енергії та атомного ядра, в ХХІ ст. визначальним стане своєрідна психологічна революція. Пріоритет дістане розумова праця інженерів, економістів, банкірів, юристів, зайнятих у невиробничій сфері. Світові запаси сировини, енергії вичерпуються. На часі проблема регулювання світового господарства в цілому. Найповніше цю функцію виконує ООН, особливо її Економічна і соціальна рада (ЕКОСОП), Конференція з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Програма з навколишнього середовища тощо.

Глобальне економічне регулювання здійснюють МВФ, ГАТТ. Світовий характер мають також щорічні наради «Великої сімки». На сьогоднішньому етапі світова економіка формується в процесі інтернаціоналізації господарського життя. Понад 200 незалежних держав пов'язані у сфері виробництва, капіталовкладень,

міграції робочої сили в області науки і техніки. На 20 провідних країн припадає 80% сільськогосподарського та промислового виробництва. Виникає потреба в регулюванні всього світового господарства.

У сучасному світовому господарстві простежуються такі напрямки: максимальний розвиток промисловості, зокрема переробної, причому з використанням найновіших досягнень науки і техніки; переважання товарного типу господарства, орієнтованого на ринок, де панує приватна власність. Продуктивні сили спрямовані на розвиток науково-технічного прогресу, інформаційних (комп'ютерних) технологій і послуг. Найголовніші галузі суспільного виробництва – послуги, які асоціюються з екологічними, економічними і соціальними факторами виробництва. Тут все підпорядковано інтересам суспільства, природи, людини. Основне багатство – духовні цінності.

Жодна із сучасних країн не може ефективно просуватися по шляху економічного прогресу без інтеграції із світовим господарством. Стан національної економіки дедалі більше залежить не від внутрішніх, а від зовнішніх виробничих факторів, в тому числі міжнародного поділу праці, загального світового науково-технічного розвитку, наявності сировинних ресурсів. Спроби побудови економіки лише на основі самозабезпечення зазнають неминучого краху. Інтеграцією охоплені не тільки основні галузі економіки, а й фінансова сфера. Так, наприклад, країни-члени ЄС ввели спільну грошову одиницю – євро.

2. Особливості економічного розвитку Азії, Африки і Латинської Америки.

Розпад колоніальної системи після Другої світової війни – одна з визначних подій сучасної історії. Цей процес умовно можна поділити на три етапи. Перший, з 1945 р. до середини 50-тих років, коли в основному відбулося визволення Азії. Другий, з половини 50-тих років до середини 60-тих років, привів до появи незалежних держав у Північній та Тропічній Африці. Третій етап, з 1965 до 1990 рр., завершив деколонізацію півдня «чорного континенту».

З розпадом колоніальної системи відкрилися перспективи для суверенного розвитку десятків нових держав в Азії, Африці, Латинській Америці. Вони займають понад 60% території землі, де проживає 77% світового населення. Тут зосереджено 89,3% розвіданих світових запасів нафти й 50,5% газу. Більше 50% світових запасів і видобутку марганцевої руди, ванадію, золота платини, алмазів припадає тільки на країни Африки. За роки незалежності ці країни здійснили складні соціально-економічні перетворення, досягли певних успіхів у створенні основ національної економіки. Проте переважній більшості з них не вдалося істотно скоротити відставання від промислово розвинутих країн з ринковою економікою, вирішити багато гострих соціальних проблем.

Істотно відстають країни за рівнем продуктивності праці. Це відображає їхню загальну соціально-економічну відсталість і пояснюється незавершеністю індустріалізації, невідповідністю сучасним вимогам структури економіки, дуже слабким освоєнням досягнень НТП.

Значної гостроти в Азії, Африці та Латинській Америці набувають соціальні проблеми. У країнах з високим рівнем безробіття мільйони людей позбавлені

можливості брати участь у виробництві й різко обмежені у споживанні. Для створення нових робочих місць, підвищення кваліфікації потрібні великі кошти, в той час як існує гострий дефіцит фінансових ресурсів.

Великою проблемою для країн, що розвиваються, є зростання їхньої заборгованості перед розвиненими країнами. Не дивлячись на притаманну всім країнам соціально–економічну відсталість, між ними існує істотна різниця у рівні розвитку продуктивних сил, динаміці соціального росту.

Особливу групу утворює більшість країн–експортерів нафти (Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія), які мають високий рівень прибутку на душу населення, значні експортні надходження. У 70–ті роки ці країни динамічно розвивалися, інвестували великі кошти у національну економіку, соціальну інфраструктуру. Однак через падіння у 80–тих роках попиту на нафту й різке зниження світових цін на неї ці держави в останні роки уповільнили темпи росту. Різко погіршилось становище таких держав, як Венесуелла, Нігерія, Алжир, бюджети яких на 80–95% залежать від нафти.

Інша група країн, що розвиваються, так звані нові індустріальні країни, у 80–тих роках перетворились на полюс світового зростання. Динамічно модернізуючи свою економіку, диверсифікуючи галузеву структуру господарства, вони займають все помітніше місце у глобальній економіці.

І все ж більшість країн, що розвиваються, перебувають у скрутному становищі внаслідок соціально–економічної та культурної відсталості. Вони складають так звані «найменш розвинені держави». За класифікацією Організації Об'єднаних Націй, до них належать 47 держав (Афганістан, Ефіопія, Йемен, Чад). Не маючи значних запасів природних ресурсів, відчуваючи гострий дефіцит фінансових коштів для економічного розвитку, ці країни практично витіснилися з міжнародного поділу праці і перебувають у дуже важкому становищі.

Характерні риси економіки цих країн:

- доіндустріальний розвиток продуктивних сил;
- домінування натуральних і напівнатуральних форм господарювання в економічній структурі;
- вузька сфера функціонування товарно–грошових відносин і дії ринкових стимулів;
- початкова стадія формування єдиного інтегрованого національного ринку;
- одностороння спеціалізація експортного сектора.

Такий стан економіки привів до різкого скорочення державних асигнувань на охорону здоров'я, освіту, професійну підготовку. Дитяча смертність тут у 10–12 разів вища за показниками розвинутих країн. Половина дорослих в Африці – неосвічені. Тільки 11% дітей закінчують школу, а у закладах вищої освіти навчаються лише 1,4%.

Світове товариство намагається допомогти найменш розвиненим державам у вирішенні їх проблем. В червні 1999 року лідери провідних індустріальних країн домовилися про списання половини зовнішнього боргу найбільш розвинутих країн (70 млрд. дол. США із загальної суми заборгованості більш як 30 країн, яка складає 130 млрд. дол.). Крім того, для забезпечення фінансування допомоги найбільш розвинутих країнам була підтримана пропозиція про продаж близько десятої частини золотих

резервів МВФ, які оцінюються у 27 млрд. дол.

Поглиблення науково–технічного прогресу, зміна і модернізація сучасної системи міжнародного поділу праці створили сприятливі умови для розвитку деяких країн, що дістали назву «нові індустріальні країни»(НІК). За відносно короткий час вони створили значний промисловий потенціал, розвинули окремі галузі індустрії, різко збільшили промисловий експорт.

Число і склад учасників даної групи є незмінним. У 80–ті роки сюди включали країни і території Східної Азії (Південна Корея, о. Тайвань, Гонконг, Сінгапур), деякі найбільш розвинені країни Латинської Америки (Бразилія, Мексика, Аргентина), іноді й Індію і Єгипет. Але з цих країн лише азійська четвірка (так званих «драконів») стабільно підтвердила свою репутацію і найчастіше пов'язується з поняттям «нові індустріальні країни». У 90–тих роках, крім країн першої групи, з'являються НІК другої групи – Малайзія, Таїланд, Індонезія, і у перспективі, третьої групи – Туреччина, Філіппіни, Шрі–Ланка.

Позитивну роль у становленні ряду галузей господарства в НІК Азії відіграла політика захисту національної економіки від зовнішньої конкуренції. Так, у Південній Кореї створено галузі, які були відсутні в країні: чорну та кольорову металургію, машино–, автомобіле–, суднобудування, електронну промисловість. Це дало можливість здійснити структурну перебудову промисловості, реорганізувати і зміцнити провідні галузі, стимулювати розвиток дрібного та середнього підприємництва з прив'язкою його до експортного сектора. В зв'язку зі зростанням вартості робочої сили, підвищенням курсів національних валют НІК першого покоління стали втрачати порівняльні переваги у виробництві працемісткої продукції, які поступово стали переміщатися у країни з дешевою робочою силою – Малайзію, Індонезію. Таїланд, чим і сприяли появі нових індустріальних країн другого покоління.

З початком 90–х рр. друге покоління НІК стало найдинамічнішою за темпами економічного росту групою країн в Азії і світі. З усієї групи країн, що розвиваються, НІК найшвидше пристосувалися до нових умов світового ринку. Вони стали невід'ємною частиною міжнародного поділу праці, про що свідчить їх експортна спеціалізація (Гонконг – перше місце з експорту одягу, Тайвань – взуття, Бразилія, Сінгапур, Пд. Корея – легка промисловість). Великих успіхів досягнуто в розвитку електротехнічної та електронної промисловості. Головну роль тут відіграють транснаціональні компанії, які перетворюють цілі країни на своєрідні цехи. Відчуваючи загрозу своїм економічним інтересам з боку НІК, країни Заходу прагнуть запобігти або обмежити отримання новими конкурентами перспективних технологій, новітнього обладнання. Але, країни (Тайвань, Пд. Корея, Сінгапур) вже самі створюють наукові і промислові центри, розширюють власні наукові дослідження.

Значну увагу НІК приділяють регіональному економічному співробітництву. У 1967 р. було створено Асоціацію держав Південно–Східної Азії (АСЕАН). Мета – прискорення економічного розвитку, соціального і культурного прогресу, сприяння становленню миру та стабільності.

Серед загальних для всіх азійських НІК складових успіху виділяють:

– максимально ефективно використання зовнішніх факторів економічного

розвитку (пільгові кредити, іноземні технології);

– послідовна внутрішня політика, яка забезпечила відносну політичну й економічну стабільність;

– ефективна макроекономічна політика (підтримання стабільних внутрішніх цін і реальних обмінних курсів валют, стимулювання підвищення попиту й пропозиції у галузі інвестиційних товарів, що сприяло нагромадженню капіталу і виробничому інвестуванню).

Отже, цивілізаційні закономірності посилюють тенденцію до формування спільних рис та ознак господарського розвитку світової економіки. Водночас відбувається диференціація між різними країнами та регіонами залежно від рівня їхнього соціально-економічного розвитку, що спонукає країни до ширшого використання як внутрішніх, так і зовнішніх джерел і факторів економічного зростання.

3. Еволюція інституціоналізму у II пол. XX – на поч. XXI ст. Неоінституціоналізм.

Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія отримав визнання у 80 – 90-х рр. Це виразилось у присудженні Нобелівської премії з економіки його найвидатнішим представникам **Р. Коузу (1991), Д. Норту і Р. Фогелю (1993)**. Коуз увів у економічну теорію новий клас витрат, які отримали назву трансакційних або «витрат використання ринкового механізму» Фірма зростає до тієї межі, доки економія на витратах, пов'язана із укладанням ринкових угод, не почне перебиватися збільшенням витрат, пов'язаних з використанням адміністративного механізму. Фірма буде існувати лише до тих пір, поки вона реалізує функцію координації при менших витратах, ніж це досягалось би за ринкових угод.

Сучасні економісти запропонували таку класифікацію трансакційних витрат:

1) витрати пошуку інформації – витрати часу і ресурсів на отримання і обробку інформації, а також втрати від недосконалості інформації;

2) витрати на ведення переговорів;

3) витрати вимірювання – витрати на проміри, вимірювальну техніку, втрати від помилок і неточностей і т. п.;

4) витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності – витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу і ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання «консенсусної ідеології» – у дусі дотримання неписаних правил і норм;

5) витрати опортуністичної поведінки, що становлять елемент трансакційних витрат, який найбільш важко визначається.

Ще одним фундаментальним поняттям нової інституціональної теорії виступає поняття прав власності, тобто вся сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися не лише державою, але і суспільством – у вигляді звичаїв, моральних установок, релігійних заповідей.

У суспільстві права власності виступають як «правила гри», які упорядковують відносини між окремими агентами. З точки зору індивіда, вони являють собою «пучки прав» на прийняття рішень з приводу того чи іншого

ресурсу. Кожний такий «пучок» може розщеплюватися таким чином, що одна частина прав належить одному агенту, друга – іншому і т. д. Права власності мають поведінкове значення: одні способи дій вони стимулюють, інші – придушують (через заборони або підвищення витрат) і, таким чином, впливають на економічний вибір. Будь-який акт обміну є обміном «пакетом прав власності». Каналом, по якому вони передаються, служить контракт. Контракт фіксує, яке саме повноваження і на яких умовах підлягає передачі. Тим самим він обмежує майбутню поведінку сторін, причому ці обмеження приймаються ними добровільно. Контракт тим складніший, чим складніші втягнуті в обмін блага і чим складніша структура трансакційних витрат, які до них належать.

До основних елементів «пакету прав власності» відносять:

- 1) право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів;
- 2) право на використання ресурсів;
- 3) право на отримання від них доходу;
- 4) право на передачу всіх попередніх повноважень.

Чим ширший набір повноважень, закріплених за ресурсом, тим вища його вартість. Обов'язковою умовою ефективної роботи ринку є точне визначення, або «специфікація», прав власності. Принциповий тезис нової інституціональної теорії полягає в тому, що специфікація прав власності не безкоштовна. Часом вона потребує великих витрат. Тому ступінь її точності залежить від балансу вигод і витрат, які супроводжують встановлення і захист тих чи інших прав.

До загальних положень нової інституціональної теорії відносять так звану теорему Коуза, викладену в його статті «Проблема соціальних витрат» (1960). Теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

До негативних екстерналій, наприклад, відносять дим із заводських труб, яким вимушені дихати оточуючі, забруднення рік стічними водами і т. п. До позитивних екстерналій – приватний квітник чи газон, який милує око перехожих, установка індивідуального ліхтаря у дачному провулку і т. п. Існування екстерналій приводить до розходження між приватними і соціальними витратами. У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах – соціальні витрати нижчі від приватних.

Теоретики трансакційного підходу роблять висновки, що в економіці складається ринок організаційних форм, на якому фірми різного типу конкурують. Процвітання кращих і відмирання гірших організаційних фірм визначається в остаточному підсумку їх здатністю забезпечувати економію трансакційних витрат. Життєвість кожної із них визначається вимогами економічного середовища.

Неоінституціоналісти Норт і Фогель на основі економічної історії та економетрики створили «кліометрію» – особливу концепцію дослідження економічних явищ на основі поєднання математичних, статистичних методів та історичної теорії. Сама назва «кліометрія» походить від гр. «кліо» – муза історії та «метрів» – вимірювати. Норт у праці «За кулісами нової економічної історії» (1973) намагається по-новому пояснити процвітання і занепад народів та держав, проаналізувати проблему економічного зростання у тісному взаємозв'язку з дією

так званих зовнішніх ефектів, трансакційних витрат та інституціональних норм.

Проведений Д. Нортом багатий на історичні матеріали аналіз європейського середньовіччя показує, що розвиток сучасного індустріального суспільства відбувається відповідно до законів історико–економічної теорії. До того часу, доки густота населення була невеликою, а техніка розвинута слабо, процвітало, за висновком вченого, феодальне суспільство. Але пізніше, в міру розвитку демографічних та технологічних процесів, існуючі права власності та інституції стали бар'єром на шляху подальшого прогресу цивілізації. І тоді на зміну їм прийшли інші відносини та інститути приватної власності, які законодавче передбачали право вільного ринку для капіталу та праці.

Норта називають творцем нової інституціональної економіки, яка останнім часом дістала широке визнання в західній науці. Відповідаючи на запитання, чому Англії та Нідерландам в XVI – XVII ст. вдалося досягти господарського процвітання, а Іспанії – ні, дослідник основну причину вбачає в інституціональних відмінностях, що існували в цих країнах того періоду. На принципах аналізу історико–економічних явищ вчений закладає основи теорії взаємодії різних установчих структур та економіки. Організаційні форми суспільного життя, згідно з Д. Нортом, повинні утримувати на мінімальному рівні трансакційні витрати і сприяти ефективності господарства.

Норт підкреслює, що найважливішим завданням для Східної Європи сьогодні є формальна передача державної власності у приватні руки. Але в цих країнах немає відповідної правової системи. Неформальні правила гри, які опосередковані через культуру кожної країни, змінити дуже важко. Якщо ж модифікувати лише формальні правила, то це може призвести до напруженості і тривалої політичної нестабільності. Що стосується України, то шлях змін тут буде тривалим і важким, тому в найближчі десятиріччя навряд чи можна очікувати високих темпів розвитку.

Теорію економіки права неокласиків доповнює теорія суспільного вибору, її інколи називають «ною політичною економією», оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Автором цієї теорії є Д. Б'юкенен (Нобелівська премія 1986 р.), який поставив під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, він зробив об'єктом аналізу не вплив кредитно–грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень, сформулювавши три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору: методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини» та аналіз політики як процесу обміну.

Перша умова суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, і що немає непереборної межі між бізнесом і політикою. Теорія суспільного вибору – це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах; як робиться спроба послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, включаючи державну службу.

Другою умовою теорії суспільного вибору є концепція «економічної людини» (homo economics). Людина намагається прийняти такі рішення, які

максимізують значення функції корисності, її поведінка раціональна, це означає, за даною теорією, що всі – від виборців до президента – керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють граничні вигоди і граничні витрати.

І на сам кінець, трактування політики як процесу обміну дає змогу неоінституціоналістам виявити основну різницю між економічним і політичним ринками. Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічній градації. Проте держава – це ринок особливого роду. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати – приймають закони, чиновники – стежать за їх виконанням. Виборці і політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Г. Мюрдаль: синтез інституціоналізму і шведської школи. Шведський економіст, лауреат Нобелівської премії, яку отримав за дослідницьку роботу в галузі теорії грошей та економічних коливань і за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів (1974).

Мюрдаль досліджує проблеми, які пов'язані з основними тенденціями розвитку сучасного світу. Будучи представником урядової комісії, він підкреслював небезпеку порушення збалансованості світових ринків. Мюрдаль пропонував уряду Швеції ввести систему планування. Він виділяв такі категорії, як «програма» і «передбачення». Під «програмою» він розумів передбачуваний або намічений план дій, а під «передбаченням» – прогнозування майбутніх подій. У свій час він прогнозував стабільність планової економіки і виступав за розширення торгівлі із країнами Східного блоку.

Досліджуючи основні тенденції розвитку міжнародних економічних відносин Мюрдаль відмічає, що у сучасній світовій економіці відбулися серйозні зміни, пов'язані із розпадом колоніальної системи. У промислово розвинених країнах, на його думку, досягнутий високий ступінь національної інтеграції. Це відбулося внаслідок втручання держави в економічне життя. Проте всесвітня економічна інтеграція відсутня. Більше того, пише автор, національна інтеграція у розвинених країнах призвела до посилення «міжнародної дезінтеграції», основним виявленням якої є ріст економічної нерівності між індустріально розвиненими і слаборозвиненими країнами.

На думку Г. Мюрдаля, міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде створений «базис міжнародної солідарності». Автор вважає, що міжнародні економічні зв'язки мають і можуть регулюватися засобами політики. Відсутність свідомого регулювання неминує потягне за собою подальше поглиблення дезінтеграції і, навіть, може спричинити світовий конфлікт. Концепція міжнародної економічної інтеграції Мюрдаля ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв'язку. Цей принцип висуває на перший план такі процеси, які розпочавшись, створюють умови для подальшого розвитку. Ідеал Г. Мюрдаля – повне об'єднання всіх народів земної кулі. Вчений сподівається, що ці ідеї втіляться у ХХІ ст.

У 1968 р. виходить титомник «Азіатська драма. Дослідження про бідність

народів». Ця праця містить методологічні розділи, присвячені проблемам слаборозвинених країн і міжнародним економічним відносинам. У ній обґрунтовано необхідність інтеграції, засобом досягнення якої має стати «підтягування» економічних потенціалів країн, що розвиваються, до рівня високорозвинених держав. Це, на його думку, дозволить згладити суперечності та стабілізувати систему світового господарства.

Згідно з його концепцією, всі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світоглядів, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя. У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко–економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя країн передових і відсталих. Г. Мюрдаль вважав, що вирішальне значення для успішного технічного й економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних і політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко–економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над ростом населення, розподілом придатних для обробітку земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти розв'язанню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з точки зору їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку, що «м'який уряд» для країн цього регіону надто слабкий, щоб перебороти те, що він називає «кумулятивними силами бідності».

Таким чином, Г. Мюрдаль намагається на основі широкого фактичного матеріалу розробити принципи нової, як він називає, «пробної теорії» розвитку і визначення співвідношення факторів, які забезпечують ліквідацію відсталості шляхом переходу до всебічного прогресу. Г. Мюрдаль ідею свідомого «соціального контролю» над економікою, яка характерна для всього інституціонально–соціологічного напрямку, переніс на планетарний рівень.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Яке значення має науково технічний прогрес для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?
2. Охарактеризуйте місце сільського господарства в світовому і національних господарствах.
3. Яка роль держави в розвитку національних господарств розвинених країн?
4. Визначте основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин.
5. Проаналізуйте особливості розвитку міжнародної торгівлі. Які зміни відбулися в товарній структурі та географічному розподілі зовнішньої торгівлі?
6. Перелічіть нові індустріальні країни. Розкрийте стратегію їхніх економічних програм.
7. Які риси є характерними для фінансової та кредитно–грошової системи економічно розвинених держав світу?

8. Які визначальні риси економічної думки в кін. ХХ – на поч. ХХІ ст.?

Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

План

1. Економіка України в міжвоєнний період.
2. Українські землі в період II світової війни та відбудови.
3. Економіка в епоху відлиги, застою, перебудови.
4. Розвиток економічної думки.

1. Економіка України в міжвоєнний період.

Перша світова війна мала руйнівний вплив на господарство України – вона стала ареною воєнних дій – декілька найбільших битв відбулися саме в Галичині: приблизно 3 млн. українців воювали в складі російської армії., 250 тис. – в австрійській. Катастрофічне становище було в с/г, назріла криза промислового виробництва, обсяг якого скоротився на 30–50%. Економічна і політична криза привели на початок 1917 року до краху російського царизму.

У березні 1917 року представники української інтелігенції утворили Центральну Раду, яка проіснувала до квітня 1918 р. За час свого існування видала чотири Універсали. У третьому Універсалі значне місце відводилось аграрному питанню: оголошувалося скасування приватної власності на землю. Однак уряд Української Народної Республіки (УНР) не виявив наполегливості в реалізації цього питання, тим самим втративши підтримку малоземельних і безземельних селян. Малоефективною була політика Центральної Ради щодо фінансів і промисловості. Остаточне банкрутство економічної політики Центральної Ради стало очевидним після окупації України німецькими та австро–угорськими військами. Внаслідок цього Центральна Рада перестала існувати.

Гетьманат Скоропадського проіснував з квітня 1918 р. до грудня 1918 р. Він планував побудувати нову державу, що буде базуватися на засадах приватної власності, враховуючи виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у приватників ділянок землі. Уряд розпочав розробку аграрного законодавства, яке в цілому було консервативним і більшість селян не сприймалося. У промисловості уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам, що викликало хвилю страйків і привело до ліквідації держави Скоропадського.

Директорія (грудень 1918 – грудень 1920 р.) проводила непослідовну економічну політику. Особливо непослідовність виявилась у вирішенні аграрного питання. С. Петлюра більше цікавився військовими справами, ніж економікою. Уряд, з одного боку, оголосив намір ліквідувати нетрудові господарства у селі, церковне і монастирське землеволодіння. З іншого боку – прагнув заспокоїти поміщиків, пообіцявши їм компенсацію за агротехнічні заходи, проведені раніше. Було оголошено про недоторканість земель промислових підприємств і цукрозаводів.

Західноукраїнська Народна Республіка. Край був зруйнований – протягом 4

років Першої світової війни воєнні дії велися саме тут. Не вистачало продовольства і промислових виробів. Як наслідок, здійснюються радикальні заходи: запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності зосереджуються у руках уряду. Було проведено земельну реформу за принципом збереження приватної власності.

Отже, події Першої світової війни, агресія з боку Росії, Польщі з однієї сторони, непослідовність і нерішучість українських урядів у проведенні економічних перетворень, з другої – були найголовнішими причинами поразки національної революції та втрати незалежності.

Основними етапами економічної політики, яку проводили в Україні більшовики, це:

- «воєнний комунізм»;
- нова економічна політика (НЕП);
- сталінська індустріалізація;
- колективізація сільського господарства.

Суть «воєнного комунізму»: вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали перебудову соціально–економічних відносин. Було взято під партійний контроль фінанси, заборонена діяльність банків, проведена конфіскація на користь рад золота та інших цінностей. Фінансове господарство України підпорядковувалось фінансовим органам Росії. Але найголовнішим було питання про хліб. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в Росію ешелони з хлібом. Було розгорнуто націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту. Характерно, що державні підприємства в умовах розрухи не діяли, робітники залишались без роботи.

Продовольча політика радянської вдали була антинародною. В кінці лютого 1920 року був прийнятий закон про хлібну розверстку, що мала забезпечити робітників, службовців продовольством. Були створені спеціальні продовольчі загони, але селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 року загальний план продрозверстки було виконано лише на 10%. Водночас південь України охопила посуха, наслідком чого став голод 1921–1923 р.р. Перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. У 1921–1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній становив майже 25 млн. пудів, в той час же в Росію вивезли 27 млн. пудів. Наступного року ситуація повторилася. Посиливши дію посухи та неврожаю конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада використала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене село. Катастрофічне становище в економіці привело до зростання невдоволення більшовиками, і, як наслідок – страйки та повстання в Росії та Україні.

Нова економічна політика. У 1921 р. визнається повний провал «воєнного комунізму» і здійснюється перехід до нової економічної політики (НЕП). Основні складові НЕПу:

- відновлення торгівлі та товарно–грошових відносин;
- введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості;

- денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх колишнім власникам;
- відновлення матеріальних стимулів виробництва;
- розвиток кооперації та оренди;
- зменшення державного втручання в економіку.

У сільському господарстві непередбачав систему заходів: заміна продрозверстки продподатком. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, орендувати землю, використовувати найману працю.

У промисловості непередбачав повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам. Підприємства могли об'єднуватись у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили. Шляхом створення спільних підприємств залучався іноземний капітал.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувались ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг грошову одиницю – червонець (10 золотих карбованців). Була введена єдина система податків, створені ощадні каси та Ощадний банк. З 1923 р. зростає продуктивність праці, сформувалася єдина система кооперації: споживчої, с/г, кредитної.

Підсумки і значення непу суперечливі та неоднозначні. Було відновлене господарство, зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, знята соціальна напруга. Але існував і ряд протиріч: зовнішня торгівля стала державною монополією, всі великі підприємства залишалися у державній власності.

У кінці 20-х рр. непередбачав було відкинуто. Приводом стала хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр.: селяни не хотіли продавати зерно за зниженими цінами. Непередбачав замінили командно-адміністративною системою керівництва.

Сталінська індустріалізація в Україні. Незважаючи на успіхи непу, СРСР, в тому числі і Україна, залишалися аграрно-індустріальними, їх економіка вимагала модернізації (як технічної, так і технологічної). Сталіним та його соратниками була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якої стали п'ятирічки. Ця стратегія ставила у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. Роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом.

Основні джерела індустріалізації:

- націоналізація промисловості;
- збільшення податків;
- використання трудового ентузіазму робітників і використання примусової праці політичних в'язнів;
- конфіскація церковного та монастирського майна, прибутків від зовнішньої торгівлі.

Важливим джерелом був визиск поневолених народів, в т. ч. українського шляхом встановлення неадекватних цін на ввіз і вивіз продукції, особливо сільськогосподарської. Курс на індустріалізацію був слабо підготовлений, не вистачало коштів, обладнання, кваліфікованих кадрів. Але, в цілому за 30-ті роки

в Україні було створено потужну індустріальну базу, зокрема такі великі підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес».

Колективізація с/г почала здійснюватись вже у 1929 році, і було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших здійснити її. Початок її показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності і передавати її у колгоспи. Почалися саботажі, антирадянські виступи локального масштабу. Тому колективізація здійснювалася насильницькими методами, а з грудня 1929 року влада перейшла до політики відкритого терору проти заможних селян – почалася політика розкуркулення. Проте найжорстокішим злочином проти українського народу і села був голодомор 1932–1933 років, який був спланованою діяльністю.

Урожай 1932 року перевищував урожай 1931 р., проте план заготівель зерна у 1932 р. був піднятий на 44%, і держава конфіскувала хліб. За підрахунками від голоду в Україні померло від 5 до 9 млн. чол. Цим була підірвана етнічна основа української нації – село.

2. Українські землі в період Другої світової війни та відбудови.

Розв'язання Другої світової війни принесло Україні значні територіальні зміни. Західноукраїнські землі (1939 р.), Північна Буковина і Південна Бессарабія (1940 р.) були приєднані до України і СРСР в цілому. На початок 1940 року Україна видобувала 50,5% союзного видобутку вугілля, виробляла 65% чавуну, 50% сталі, 67,65 – залізної руди, 25% – електроенергії. У с/г – понад 20% загального виробництва зерна, 73% цукру, 20% м'яса.

З початком Другої світової війни господарство України переорієнтоване на потреби оборони. Почалася масова евакуація на схід заводів та спеціалістів, худоби, зерна. В Донбасі було затоплено всі шахти, знищено 54 доменних печі, знищені мости – застосовувалась тактика «спаленої землі». Нещадна експлуатація підприємств, ґрунтів, голодомор – такою була господарська політика загарбників. Відступаючи, вони також застосовували політику «спаленої землі».

Як наслідок, Україна в ході Другої світової війни зазнала найбільше руйнувань, ніж будь-яка інша європейська країна. Тільки безпосередні збитки, завдані господарству становили 285 млрд. крб. (ціни 1940 р.). Загальна сума збитків, яких зазнало населення і господарство України приблизно 1,2 трлн. крб. – 40% національного багатства. На руїни перетворено 720 великих і малих міст та 28 тис. сіл; 16,5 тис. підприємств; 18 тис. лікувальних установ; 33 тис. колгоспів та радгоспів. Найстрашнішими були людські втрати, які становили від 7 до 15 млн. чол.; 2,4 млн. було вивезено на примусові роботи.

Відбудова зруйнованого господарства відбувалася у надзвичайно складних умовах. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації, а за нове платила з власного бюджету. Відбудова промисловості здійснювалась односторонньо – відбудовувались галузі важкої індустрії, відставали харчова та легка промисловості. Катастрофу у с/г довершила посуха в південних областях. Почався голод (1946–47 р.р.), де загинуло 800 тис. осіб. Великий успіх у відбудові залежав від ентузіазму людей. Вже у 1945 році Україна дала 18% виробництва союзного чавуну і 11% сталі, запрацювали шахти Донбасу, відбудовані Дніпрогес, «Запоріжсталь», введений в дію газопровід Дашава–Київ. Все це було досягнуто

шляхом жорстких командно–адміністративних методів управління та шляхом ігнорування інтересів простих людей.

Характерним було те, що відбудова здійснювалась шляхом екстенсивних методів, тобто в більшості ручною працею, нехтуванням нових досягнень науки і техніки. Радянське керівництво відмовилось від участі в плані Маршалла через ідеологічні амбіції.

В грудні 1947 року розпочалася грошова реформа, яка здійснювалась конфіскаційними методами: старі гроші обмінювались на нові у співвідношенні 10:1; вклади до 3000 – 1:1; від 3 до 10 тис. – 3:2. У березні 1950 року було підвищено курс карбованця по відношенню до іноземних валют.

У с/г до кінця 40–х років помітилося деяке піднесення, але знову за допомогою командно–адміністративних методів: почали обмежуватись присадибні ділянки, збільшилися грошові і натуральні податки, що привело до винищення худоби, вирубування садів. Продукція с/г становила лише 84% довоєнного рівня – с/г було збитковим.

Одразу після війни розпочалася індустріалізація та колективізація у західних областях України. Індустріалізація здійснювалась бездумно, без врахування наявності джерел сировини. Колективізація: у 1950 році було колективізовано 96% селянських господарств і усупільнено 99% орної землі.

3. Економіка в епоху відлиги, застою, перебудови.

Після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачепивши основ тоталітаризму. Цей період відомий як період реформ – у промисловості, с/г. Було розпочато реорганізацію управління промисловістю. У 1950 році існувало 30 всесоюзних і 21 союзно–республіканське міністерство. Надмірна централізація сприяла великій розтратності виробництва (наприклад, виробники меблів з Івано–Франківська отримували лісозаготівельні матеріали із Карелії). З 1953 року почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача економічної влади республікам.

Головна реформа – утворення раднаргоспів (замість міністерств), які здійснювали управління господарством в окремих економічно–адміністративних районах і керували підприємствами, що раніше належали міністерствам. При цьому зберігався Держплан, який проводив планування і координацію дій у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військово–промисловий комплекс і енергетика.

Темпи приросту промислової продукції за 1950 – першу половину 1960–тих років майже вдвічі перевищували ці ж показники за 1965–1985 роки. У цьому сенсі роки правління М. Хрущова були найдинамічнішими для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін не відбулося. Залишалася непорушною основа – Центр, який встановлював ціни, збирав значні суми прибутків з України. Найбільшою помилкою М. Хрущова було фатальне нерозуміння ним того, що робилося на Заході, де повним ходом йшла науково–технічна революція.

Проводилися «експерименти» і у сільському господарстві. Було підвищено закупівельні ціни, збільшено асигнування на аграрний сектор, збільшено посіви кукурудзи (в 1962 році СРСР вперше закупив зерно за кордоном). Якщо з 1950 по

1958 рр. обсяг валової продукції с/г України зріс на 65%, то за 1958–64 рр. – на 3%. Великої шкоди було завдано українським чорноземам створенням «морів» – Канівського та Київського водосховищ.

«Косигінські реформи». У 1964 році до влади в СРСР прийшло нове керівництво, очолене Л. Брежнєвим. Розпочалися реформи пов'язані з іменем Голови Ради Міністрів – Косигіна. Передбачалося: 1) скоротити планові показники для підприємств; 2) фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування; 3) ліквідувати раднаргоспи, відновивши галузеву структуру управління; 4) підвищити закупівельні ціни на с/г-ку продукцію. Перші кроки мали позитивний результат, але на початок 70-тих років темпи реформ почали знижуватись, а згодом від них довелось відмовитись. Наступили так звані «золоті роки стабільності».

На середину 70-тих років радянська економіка повністю втратила динамізм, розвиваючись екстенсивними напрямками. Україна була перетворена на інтегральну частину «загальносоюзного господарчого комплексу», де розміщувалися виробництва з незавершеним циклом. Традиційні галузі важкої промисловості занепадали через брак новітніх технологій, була високою частка старих підприємств. За темпами зростання основних виробничих фондів Україна на 1986 р. опинилася на останньому 15-му місці.

У 70-ті роки Україна потребувала нових поштовхів для подальшого розвитку економіки: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів. З року в рік не виконувались промислові плани, плани у с/г – СРСР, що мав найкращі в світі чорноземи, став лідером закупівлі зерна за кордоном.

Певний час СРСР виручали так звані «нафтодолари»: з 1960 по 1985 рр. частка паливно-сировинного експорту СРСР збільшилась з 16,2% до 54,4%, але джерело зменшилося, коли більшість країн перейшли на енергозберігаючі технології. Відповідно і погіршувався добробут населення. Якщо в 60–70-х роках спостерігалось покращення життєвого рівня, то потім цей процес уповільнився. Багато товарів були дефіцитними, а пропоновані – низької якості, відповідно збільшувалась кількість грошових заощаджень, що привело до інфляційних процесів та набирала сили тіньова економіка (на поч. 80-х р. – 20% національного доходу).

Отже, з кінця 70-х – поч. 80-х років економіка України ввійшла в смугу тотальної кризи. Вона була неефективною, а більшість спроб оживити її мали суто адміністративний, а то й ідеологічний характер. Основною причиною цього була низька ефективність економічної системи, в основі якої лежала загальна державна власність на засоби виробництва: надзвичайно централізована, планова економіка та існування політичної системи, в якій одна партія повністю монополізувала право на владу.

На середину 80-х років криза в СРСР охопила всі сфери життя, розбалансована економіка хронічно не забезпечувала потреб країни; падав рівень життя. Зниження цін на нафту на світовому ринку і війна в Афганістані завдали удару радянській економіці. Тому новий Генеральний секретар (з березня 1985 р.) М. Горбачов на квітневому пленумі оголосив про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Почалися економічні реформи під керівництвом відомих економістів: А.Абалкіна, Шаталіна, Явлінського. В основі реформ лежали дві

складові: 1) розширення самостійності трудових колективів («Закон про державне підприємство і об'єднання»); 2) розширення сфери дії приватної ініціативи (закони «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність»).

У 1990–91 р.р. робилися спроби переходу до ринкових відносин під контролем держави. Бажаних результатів спроби не дали. Страшного удару завдала Україні Чорнобильська аварія: з господарського обороту вилучено 190 тис. га орної землі. Витрати за 1986–89 р.р. склали більше як 10 млрд. дол. Щорічно Україна витрачала 800–900 млн. дол. для вирішення чорнобильських проблем.

16 липня 1990 року Верховною Радою України була прийнята «Декларація про державний суверенітет України», де було проголошено про верховенство Конституції України на її території, виключне право українського народу на володіння національним багатством. 2 серпня 1990 року був прийнятий «Закон про економічну самостійність Української РСР». Проте економіка переживає катастрофу – в 1990 р. національний дохід скоротився на 3%, а в 1991 р. – на 13%.

З метою подолання негативних явищ вживалися такі заходи:

– 1 листопада 1990 р. запроваджено продаж продовольчих та промислових товарів за картками споживача з купонами;

– у червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств;

– створювались власна фінансово–грошова система, податкова та митна служби. Але це не врятувало економіку України від подальшого розвалу. Спроби розв'язати проблему силовими засобами зазнали невдачі.

4. Розвиток економічної думки.

XX ст. принесло в Україну посилення соціальної напруженості, революційної активності та світову війну, а з нею надії на здобуття національної незалежності, що й привело до зміни соціального ладу. Період з лютого 1917 р. до середини 30–х років XX ст. став для України періодом соціального зламу, а потім етапом формування тоталітарної командно–адміністративної системи. Але і в цей, складний для українського народу, період в Україні працювали економісти, ідеї яких гідно представляли економічну думку. На початку цього періоду в економічній думці України виявилися три напрями:

- економічна теорія, що формувалася на засадах маржиналізму і неокласичного напрямку шкіл Заходу;

- теорія марксизму в її ортодоксальному варіанті;

- немарксистські економічні соціалістичні теорії.

Перший напрям розвивали М. Туган–Барановський, Є. Слуцький, О. Чаянов, К. Воблій, та ін. Зокрема **О. Чаянов**, російський вчений–аграрник, який певний час проживав в Україні, у книзі «Основні ідеї і форми організації селянського господарства» (1919 р.) використав засади теорії граничної корисності й став на захист індивідуального селянського господарства. К. Воблій у праці «Земельне питання в програмах різних партій» (1917 р.) вказував, що негайна конфіскація земель селянством призвела б до анархії, взаємної різанини селян і спричинила б надзвичайне потрясіння основ народного господарства. Професор О. Челінцев розробляв наукові основи організації сімейно–трудового селянського господарства

і розглядав їх у тісному зв'язку з розбудовою селянської кооперації в Україні. Отже, до 20-х років економічна думка в Україні була представлена перспективними напрямками і мала всі можливості для плідного розвитку.

Другий напрям економічної думки в Україні (марксизм у вигляді догм) представляли **В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Д. Мануїльський, Г.Петровський, О. Шліхтер** та ін. Всі вони керувалися лінією партії і вказівками з Москви, що згодом призвело до занепаду провідних галузей економіки України. З часом практично всі ці діячі були знищені режимом наприкінці 30-х років.

Третій напрям цього періоду був представлений теоріями немарксистського соціалізму. Серед представників цього напрямку слід назвати історика, голову Центральної Ради, першого президента УНР М. Грушевського, голову уряду УНР В. Винниченка, керівника Директорії УНР С. Петлюру, українського анархіста Н.Махна та ін. Всі вони не сприймали економічної програми ортодоксальних марксистів, боролись проти її здійснення. Зокрема, соціальним ідеалом «батька» Махна була «селянська республіка» без центральної влади, з відособленим сімейним господарством заможних селян, справедливим нетоварним обміном продуктів між містом і селом. Роль Н. Махна в українській історії потрібно ще повніше оцінити належним чином. У період панування тоталітарної системи, який охопив 30–80-ті роки ХХ ст., було проголошено завершення побудови соціалізму, повну, остаточну і безповоротну його перемогу та початок епохи переходу до комунізму. Панування командно-адміністративної системи призвело до застою економічної думки в Україні. На початку 30-х років в економічній літературі ще можна було зустріти думки, що якоюсь мірою суперечили офіційному курсу. Зокрема, певних успіхів було досягнуто в трактуванні проблем товарно-грошових відносин, впровадження господарського розрахунку на державних підприємствах, впливу на економіку регулюючої ролі ринку. Деякі економісти (Я. Дімайштейн, М. Соболев, Л. Діц та ін.) визначали негативні наслідки централізованого ціноутворення, товарний дефіцит, диспропорції економічного розвитку, але всіх їх піддавали нищівній критиці офіційні економісти. Особливе місце у цей період займала критика так званої волобуєвщини як прояву націоналізму в українській науці. М. Волобуєв у 1928 р. виступив із публікаціями, в яких розвивав ідеї про переваги самостійного економічного розвитку України. На думку М. Волобуєва, Україна має достатній економічний потенціал, щоб самостійно інтегруватися до світового господарства. За це його проголосили ворогом соціалізму і Радянської держави та згодом репресували. Ворожими також оголосили економічні погляди Є. Слуцького, О. Чаянова, О. Челінцева, відкинувши їхні плани аграрних реформ.

З 30-х рр. українська економічна думка «розвивалась» за соціальним замовленням, перебувала в ізоляції від світової економічної думки й поступово занепадала. Запанували думки й економічні праці «вождів», зокрема, набула поширення книга Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1950 р.), де наголос робився на пониженні ролі товарно-грошових відносин для планового господарства, посиленні класової боротьби на шляху до комунізму. Варто також зазначити, що внаслідок посиленого тиску центральної влади та постійних «чисток» наукових кадрів, особливостей українського менталітету національна економічна думка була і нині залишається більш консервативною й упередженою,

ніж в інших країнах колишнього Радянського Союзу.

Певне поживлення економічної думки в Україні розпочалося з 60-х років. Саме тоді з'явилися дослідження українських вчених В. Корнієнка, І. Лукінова, Ю. Пахомова, А. Покритана, А. Чухна, І. Ястремського та ін. У працях цих економістів йдеться про зміну орієнтирів економічної думки, формуються нові підходи до визначення ролі економічної теорії в соціально-економічних перетвореннях, впровадження грошово-товарних відносин, госпрозрахунку тощо. Однак період певного піднесення знову змінився періодом застою і догматизму, переслідуваннями інакодумців. Так, професор В. Корнієнко у статті «Основні риси загальнодержавної власності» (1966 р.), а пізніше в книзі «Особиста власність як соціалістичне виробниче відношення» зробив принципово важливий висновок про те, що наявна централізована державна власність не узгоджується із задекларованою загальнонародною, що власністю індивіда є лише робоча сила, яка і за соціалізму стає товаром. Тільки за це автора було піддано репресіям і відлучено від улюбленої роботи.

Таким чином, 1930–1980 рр. були для української економічної думки роками занепаду та кризи. Разом із тим, на межі 70–80-х рр. посилюються економічні дослідження, формуються нові концепції економічного розвитку країни, зародки сучасної економічної думки України.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Яким було становище господарства України (Східної і Західної) в роки першої світової війни (1914 – 1918 рр.)?
2. Розкажіть про економічну політику урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР.
3. Як впроваджували більшовики «воєнний комунізм» і неп в Україні?
4. Які фінансові реформи проводилися в Україні в 1914 – 1919 рр.?
5. Що Вам відомо про кооперативний рух в Східній Україні?
6. Як проходили в Україні сталінські експерименти – індустріалізація і колективізація сільського господарства?
7. Визначте економічні втрати України у роки II світової війни. Порівняйте вихідний рівень її господарства з іншими країнами на початок відбудови.
8. Охарактеризуйте господарські підсумки відбудовного періоду. Як проходили індустріалізація, колективізація у західних областях України?
9. Які зміни відбулися протягом 30 – 80-х рр. у системі управління та планування господарства України? На скільки ефективним було реформування?
10. Визначте основні напрями розвитку господарства України у 50 – 80-х рр. Обгрунтуйте стагнаційний характер його наприкінці 70 – 80-х рр..
11. Проаналізуйте промисловий розвиток України у 50 – 80-х рр.
12. Як відбувалося науково-технічне переоснащення господарства України? Доведіть, що панував екстенсивний (затратний) тип економічного розвитку.
13. Проаналізуйте аграрну політику держави у 50 – 80-х рр. Яка результативність індустріалізації сільського господарства.

14. Які економічні проблеми існували у невиробничій сфері? Обґрунтуйте положення, що з кін. 70–х рр. у господарстві України розвивалися кризові явища. Чому назріла необхідність перебудови економіки на основі ринкових відносин?

15. Особливості дорадянської економічної думки.

Тема 13. Формування засад ринкового господарства в Україні (90 – ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

План

1. Спроби реформування економіки в перші роки незалежності.
2. Економічна політика в II пол. 90–х рр. – поч. ХХІ ст.
3. Розвиток економічної теорії в сучасній Україні.

1. Спроби реформування економіки в перші роки незалежності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголосила Акт незалежності. Одним із найголовніших завдань, що постали перед першим Президентом **Л.Кравчуком**, урядом стало забезпечення нормальних умов життя українському народові, піднесення рівня його добробуту. В березні 1991 р. Верховна Рада затвердила «Основи національної економічної політики», яка передбачала структурну перебудову господарства України.

Важливу роль у становленні ринкової економіки відіграв закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності. Почали створюватись фермерські господарства. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і не спрацювали. Ставши незалежною політично, Україна опинилася з дуже слабкими енергетичними ресурсами. Функціонування її господарства залежало від поставок російських нафти і газу.

У січні 1992 р. Росія підвищила ціни на товари масового вжитку, змусивши Україну до такого ж кроку. Розрив всесоюзних економічних зв'язків поглибив кризу у промисловому виробництві. Після вимушеного відпуску цін в Україні проводилась проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово–кредитна емісія, ріст цін, обвальне падіння реальних доходів більшості населення. Уряд практично не робив спроб жорсткої грошово–кредитної політики. В результаті, восени 1992 р. (прем'єр–міністр **В.Фокін**), місячна інфляція перейшла межу 50 % , тобто стала гіперінфляцією. Найбільший спад відбувся у транспорті, с/г, м/б, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більше як в 30 разів.

13 жовтня 1992 року Верховна Рада затвердила нового прем'єр–міністра **Л.Кучму**. Новий уряд прийняв принципове рішення про вихід з рубльової зони. В країні була введена власна національна валюта – карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і зупинити падіння виробництва. На початок 1993 р. Л. Кучма одержав надзвичайні повноваження на 6 місяців для

здійснення свого плану економічних реформ. Але це не привело до позитивних змін в економіці. Інфляція до осені досягла рівня 70 % в місяць. Намагання уряду стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами лише віддалило Україні від цивілізованої економіки. 21 вересня 1993 року Верховна Рада за проханням Кучми звільнила його від обов'язків прем'єр-міністра. Уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував **Ю. Звягільський**.

Тактика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляцій і податків. Громадяни повинні були віддавати державі 90 % місячної зарплати. У 1993 р. рівень інфляції в Україні, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі. В 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. Фінансова система виявилася практично зруйнованою. Капітальні вкладення у 1994 р. знизились на 57%. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази.

Загострення протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, яке закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Намагання здійснити радикальні політичні та економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа була спрямована були приречені на невдачу.

2. Економічна політика в II пол. 90-х рр. – поч. XXI ст.

Влітку 1994 року новим Президентом України було обрано Л. Кучму. У жовтні Президент проголосив стратегію економічних перетворень, яка передбачала звільнення цін, обмеження державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворой монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи. В українській економіці намітились певні позитивні зрушення. Почалася приватизація. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. В результаті темпи зростання цін почали зменшуватись з 400% в 1992 р. до 40% в 1996р. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був в обігу, та заміна його гривнею. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, почав розвиватися ринок цінних паперів. Але економічну кризу подолати не вдалося. Складною залишалась фінансова ситуація більшості промислових підприємств. В 1997 р. збитковим було кожне друге підприємство (в 1995 – кожне 5-те, в 1990 р. – кожне 11-те). Платіжна дисципліна відсутня: почалася масова бартеризація економіки. Головна причина переходу на бартер: поганий стан обігових засобів та гостра нестача готівки.

Криза значно вплинула на інвестиційну сферу, що проявилось у падінні норм прибутків, зниженні національного доходу. За підрахунками експертів, для нормального розвитку української економіки потрібно було 40–50 млрд. дол. – основний розрахунок робиться на притік іноземних інвестицій. Негативним фактором для розвитку економіки був великий зовнішній борг. Сюди додається заборгованість з виплати пенсій, зарплат, соціальних виплат.

В 1997 р. вперше проявилася різниця в ефективності роботи державних підприємств та акціонерних товариств (АТ). Дані економічних досліджень за

галуззями, в яких державний сектор не регулює ціни, свідчать, що при загальному для обох груп погіршенні об'ємних показників недержавні підприємства краще використовували працю і капітал, досягли вищої рентабельності. Аналогічні процеси відбувалися і у с/г, де колективні підприємства втратили свої позиції.

Масова приватизація привела до розподілу власності серед дрібних акціонерів і переважанню працівників в структурі власності більшості приватизованих підприємств, значного розкрадання державного майна. Як наслідок, в Україні, за словами економіста Пасхавера, спостерігається процес формування бюрократичного капіталізму, коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу.

У 1999 рік українська економіка ввійшла з проблемами, які мають тенденцію до загострення. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. – 1,5 млн. чол.

Втрата виробниками обігових засобів, як один з найважчих наслідків завищеного оподаткування, привела до зниження конкурентоздатності продукції: підприємства закупають дорожчу сировину, енергоносії шляхом невігідного бартерного обміну, що звужує попит на вітчизняні товари. Кредитування стримується через великий ризик неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система є головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Існуюча податкова система сприяє формуванню «тіньової економіки», яка є неоподаткованою структурою і має 2 складові: 1) економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування; 2) кримінальний сектор, який характеризується навмисним ухиленням від дій державних регуляторів, незаконним використанням державних ресурсів.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її негативні наслідки, економічна політика держави і до теперішнього часу не має стратегічної основи, здійснювалась переважно зусиллями Національного банку, що недостатньо для умов економічного розвитку. Не вдалося також розгорнути боротьбу з корупцією та хабарництвом.

Не на висоті виявився і сам Президент. Він не зумів ефективно скористатися делегованим йому Конституцією правом протягом трьох років видавати укази з економічних питань, що в результаті на початок 2001 року привело до масових невдоволень Президентом. Чимало помилок було допущено і у кадрових питаннях. Кожен рік позначався зміною уряду – у червні 1995 р. головою уряду призначений **Є. Марчук**, у травні 1996 р. його замінив **П.Лазаренко**, у червні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив **В. Пустовойтенко**, а в 2000 році – **В. Ющенко**. Останньому дещо вдалося стабілізувати становище. У звіті Кабміну за 2000 рік було вказано, що у 2000–му році заборгованість із заробітної плати зменшилась на 1472,8 млн. грн. Найвищі темпи зниження заборгованості були у сфері освіти – на 49,3%, соціального забезпечення – 48,1%, зв'язку – 62,7%. У с/г та промисловості заборгованість залишилася ще значною – відповідно 30,9% і 39,5% від їхнього загального обсягу. В результаті роботи уряду було визнано незадовільною.

Отже, відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої та виконавчої влади, зумовили затяжний економічний спад, привели до зниження віри суспільства до влади і ринкових реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без врахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової та підприємницької діяльності супроводжується наростанням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва.

3. Розвиток економічної теорії в сучасній Україні.

Для сучасного етапу розвитку економічної думки характерні намагання подолати кризовий стан, перетворитися на систему об'єктивних і неупереджених досліджень перехідної економіки і ринкової економічної системи. Кризові явища в економіці завжди були підґрунтям для теоретичних проривів в економічній науці, адже будь-яка криза загострює всі суперечності, виявляє слабкі місця, розгортає перед очима людей різноманітність економічних форм, створюючи можливості для глибшого пізнання сутності економічних явищ і процесів. Саме такий кризово-інноваційний процес характерний для розвитку економічної теорії в Україні.

Насамперед необхідно усвідомити сутність і чинники трансформаційних процесів у розвитку економічної теорії в Україні. Сутність їх полягає в переході від одноконцептуальної теорії, яка розвивається здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної теорії, що вбирає в себе всі досягнення світової економічної думки. Це передбачає такі заходи:

- освоєння знань, набутих світовою наукою, і впровадження їх у науковий обіг та практику економічної діяльності;
- збереження реальних здобутків попередніх теоретичних концепцій шляхом очищення їх від ідеологічних нашарувань;
- адаптація нових теоретичних економічних поглядів до економічних реалій сучасності.

Процес удосконалення шляхів засвоєння економічної теорії вимагає ґрунтовного вивчення таких фундаментальних категорій, як предмет, наука, логіка і структура курсу економічної теорії. Економічна теорія відповідно до того підходу, який вже значною мірою реалізовано в Україні, включає таку систему економічних дисциплін: політекономія, мікроекономіка, макроекономіка.

Політекономія, вивчаючи економічні відносини, показує, що саме вони перетворюють звичайні корисні речі на товари, а папірці – на гроші та інші економічні явища. Але економічні відносини не існують самі по собі, вони виявляються лише через діяльність і поведінку економічних суб'єктів, перш за все фірм і домогосподарств, – це є предметом мікроекономіки. І, нарешті, внаслідок взаємодії фірм, домогосподарств і держави створюються і відповідно розподіляються ВВП, національний дохід, які є головними економічними об'єктами, й економіка функціонує як єдине ціле – все це утворює зміст макроекономіки. Але економічна теорія не просто фіксує економічні явища і процеси, а намагається зрозуміти їхню сутність, виявити закономірності функціонування і розвитку. Отже, предметом економічної теорії є закономірності

функціонування і розвитку системи економічних відносин, діяльності економічних суб'єктів і економіки в цілому. Всі складові політичної економії, мікро– та макроекономіки утворюють загальну економічну теорію, яка доповнюється спеціальними галузевими економічними науками. Кожну з категорій загальної економічної теорії можна розгорнути в спеціальну галузеву науку. Така концепція дає можливість зберегти логіко–історичний метод предмета, поєднавши і доповнивши його функціональними підходами. Кожна з дисциплін економічної теорії має низку особливостей, які необхідно обов'язково враховувати.

В Україні відбувається активний процес опанування досягненнями світової економічної науки, доступ до яких був майже неможливий до початку 90–х років. Поверхове догматичне вивчення лише однієї окремої економічної концепції (марксистської) обмежує можливості практичного застосування економічної науки. Дослідження закономірностей розвитку економіки України як окремого макроекономічного утворення має стати основною метою і завданням вітчизняної економічної теорії.

Формування в Україні нового типу ринкових відносин посилює інтерес до економічної теорії та економічної політики сучасних цивілізованих держав, яка спирається на аргументовану економічну теорію. Вивчаючи історію формування основних напрямів і шкіл в економічній науці, сучасні економічні теорії, а також практику їх використання державами при розробці соціально–економічної політики, ми все більше переконуємося в необхідності змішаного типу економіки, інтегрованої у світову систему. Розуміння і прийняття цього твердження є досить важливим для формування стратегії і тактики України у вирішенні соціально–економічних проблем. Вивчаючи погляди провідних науковців і наслідки практичного використання теоретичних розробок різними державами, ми зможемо враховувати історичний досвід і на цій основі формувати соціально–економічну програму розвитку України. Діапазон поглядів на роль держави в економічному житті досить широкий – від повного заперечення державного втручання до вкрай жорсткої диктатури держави.

У сучасних умовах формування різноманітних форм власності, роздержавлення економіки найважливішою є проблема оптимізації застосування державних та ринкових важелів регулювання соціально–економічних процесів. Самі по собі вони відображають протилежні відносини, однак у будь-якому явищі кожна з протилежних сторін не тільки не виключає, а й передбачає свою протилежність. Кожна з них покликана до життя відповідним рівнем розвитку продуктивних сил. Сучасний стан розвитку економіки України характеризується створенням умов для привілейованих ринкових зв'язків, що втілюються як у формуванні приватних форм власності, так і в ідеї скасування багатьох елементів системи тоталітаризму в державному регулюванні економіки. Курс історії економічних учень надає можливість для всебічного повного історико–економічного розкриття форм, методів і важелів державного втручання в економіку, а також для обґрунтування форм та меж державного регулювання економіки. Вивчаючи проблему державного регулювання економіки в курсі історії економічних учень, необхідно обґрунтовано довести, що сучасна Україна не може в чистому вигляді скористатися жодною з теоретичних концепцій регулювання

західної економіки. Сьогодні вона орієнтується на розвинені капіталістичні ринкові відносини, але рівень розвитку її продуктивних сил такий, що потребує врахування особливостей української дійсності при розробленні та застосуванні програм державного регулювання. Слід врахувати такі особливості:

- Україні необхідно стимулювати виробництво і торгівлю шляхом зниження податків та проведення інноваційної політики;
- оптимізувати державну грошово–кредитну політику;
- обмежити державну монополію зовнішньої торгівлі щодо найважливіших видів сировини, енергетичних ресурсів та ін.;
- запровадити державну монополію на виробництво і реалізацію таких найбільш ліквідних товарів, як лікерогорілчані та тютюнові вироби.

Вирішення цих проблем надасть змогу поповнювати державний бюджет України та більш повно задовольняти соціально-економічні потреби.

Завдання для самостійного опрацювання і закріплення матеріалу з теми

1. Визначте економічні втрати України у перехідний період. Порівняйте вихідний рівень її господарства з іншими країнами на початок 90–х рр.
2. Охарактеризуйте господарські підсумки періоду першої половини 90–х рр.
3. Які зміни відбулися протягом 90–х рр. у системі управління господарства України? На скільки ефективним було реформування?
4. Визначте основні напрями розвитку господарства України у 90–х рр. Обґрунтуйте його стагнаційний характер.
5. Проаналізуйте промисловий розвиток України у в II пол. 90–х рр. – поч. XXI ст.
6. Як відбувалося науково–технічне переоснащення господарства України? Доведіть, що панував екстенсивний (затратний) тип економічного розвитку.
7. Проаналізуйте аграрну політику держави.
8. Які економічні проблеми існували у невиробничій сфері? Обґрунтуйте положення, що з кінця 80 х рр. у господарстві України розвивалися кризові явища. Чому назріла необхідність перебудови економіки на основі ринкових відносин?
9. Проаналізуйте розвиток української економіки в роки незалежності. Які проблеми вирішуються в Україні в ході ринкових перетворень?
10. Які основні тенденції в розвитку української економічної думки на сучасному етапі?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Вербова О. С., Вербовий М. В. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2023. 392 с.
2. Владимиров К. М., Владимирский Л. В., Морозова О. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2024. 406 с.
3. Геращенко О. Економіка ХХІ / переклад М. Скоробогатова. Київ : Фоліо, 2024. 320 с.
4. Диха М., Диха В. Економіка сталого розвитку : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім "ЦУЛ", 2024. 408 с.
5. Економічна теорія : курс лекцій для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «Бакалавр» за всіма спеціальностями денної та заочної форми навчання / уклад. О. В. Довгаль. Миколаїв : МНАУ, 2024. 124 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/23131>
6. Економічна теорія : методичні матеріали для семінарських занять здобувачів вищої освіти ступеня "бакалавр" спеціальностей 204 "ТВПШТ", 162 "Біотехнології та біоінженерія", 073 "Менеджмент", 281 "Публічне управління та адміністрування", 241 "Готельно-ресторанна справа" / уклад. : О. С. Біліченко. Миколаїв : МНАУ, 2020. 59 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/8568>
7. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / Г. П. Пасемко, Л. Г. Бага, Г. Є. Беседіна та ін. Харків : ХНАУ, 2020. 243 с.
8. Кіштайні Н. Коротка історія економіки / пер. А. Калинюка. Київ : Наш формат, 2022. 256 с.
9. Лі Е. Найкоротша історія економіки / переклад К. П'явки. Київ : Лабораторія, 2024. 200 с.
10. Лісовицький В. Історія економічних вчень : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. 240 с.
11. Лобанова А. Основи економічних знань : підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / ред. А. С. Лобанова. Київ : Каравела, 2023. 392 с.
12. Небога Т., Вдовиченко А. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Одеський державний аграрний університет. Одеса : Астропринт, 2024. 140 с.
13. Орехівський Г. Політекономія : навч. посібник. Київ : Каравела, 2023. 440 с.

Додаткова література

1. Головня О. М., Кінаш І. Б. Особливості побудови моделі соціально орієнтованої національної економіки. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2020. № 1(5). С. 18–25.
2. Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 55 / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування» ; [голов. ред. В.С.

Міщенко]. Київ, 2022. 250 с.

3. Орлов І.В., Ксендзук В.В. Складові зовнішньоекономічної політики України в умовах глобалізації. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2020. № 1(69). С. 87–92.

4. Територіальні громади в умовах децентралізації: проблеми та перспективи розвитку : монографія / В. С. Кравців, Я. М. Панчук, І. Р. Дутчак та ін. ; за ред. В. С. Кравціва. Львів : ІРД НАН України, 2020. 344 с.

5. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) : нариси новітньої історії / Л. Якубова, А. Киридон, О. Юркова та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. 384 с.

6. Цифровізація економіки України: трансформаційний потенціал : монографія / В. П. Вишневський, В. С. Загорський, А. Г. Загородній та ін.; за ред. В. П. Вишневського. Київ : Академперіодика, 2020. 368 с.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ:

Курс лекцій

Укладач:

Конопляник Дмитро Олегович

Технічний редактор: Д.О. Конопляник
Комп'ютерний набір і верстка: Д.О. Конопляник

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 8,3 Тираж 20 прим. Зам. №

Надруковано у видавничому відділі Миколаївського національного аграрного
університету

54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.